

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 728.81:719

Prejeto: 3. 6. 2012

Vito Hazler

dr., izredni profesor za področje etnologije, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Zavetiška 5, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: vito.hazler@ff.uni-lj.si

Celovitost in celostnost obravnave gradov, graščin, dvorcev in pripadajočih gospodarskih stavb v sodobni recepciji in percepciji kulturne dediščine

IZVLEČEK

Celovitost in celostnost obravnave gradov, graščin in dvorcev sta nujni raziskovalni izhodišči tako za njihovo vsestransko razumevanje kot uspešno in celovito varstvo. Pod izrazom celovitost obravnave razumemo raziskovanje gradov v vseh njihovih pojavnih oblikah v času in prostoru tako po horizontalnem kot vertikalnem načelu. Po horizontalnem načelu naj bi gradove, graščine in dvorce ter pripadajoče stavbe raziskovali z vidika celovite podobe poselitvenega vzorca od samega jedra (gradu) do vključno vseh gospodarskih poslopij, obzidij, ograj, parkov, ribnikov, poti in cest do zemljišč in bolj oddaljenih pripadajočih gospodarskih enot – pristav. Po vertikalnem načelu pa naj bi gradove, graščine in dvorce ter pripadajoče stavbe celovito raziskovali kot posamične objekte od kleti, pritličij, nadstropij, podstrešij in ostrešij do streh, dimnikov ter vse druge strešne in stavbne opreme, saj so bili prav ti objekti praviloma nosilci uvajanja tehnoloških in tehničnih novosti. Zato je nadvse pomembna tudi celostna obravnava gradov in pripadajočih stavb, ki jo razumemo v smislu interdisciplinarno koncipiranega raziskovalnega prizadevanja.

KLJUČNE BESEDE

grad, graščina, dvorec, pristava, marof, kozolec, vodnjak, cisterna, park, recepcija in percepcija kulturne dediščine, senzorične lastnosti dediščine

ABSTRACT

COMPREHENSIVE AND INTEGRATED INVESTIGATION OF CASTLES, MANORS, MANSIONS AND ADJACENT FARM BUILDINGS ACCORDING TO MODERN RECEPTION AND PERCEPTION OF CULTURAL HERITAGE

Comprehensive and integrated investigation of castles, manors and mansions is an indispensable research premise for the universal understanding as well as successful and overall protection thereof. The term comprehensive investigation implies research of castles in all their forms of appearance in time and place, both according to the horizontal and vertical principle. According to the horizontal principle, castles, manors and mansions, as well as their adjacent buildings should be investigated in light of the overall settlement pattern, beginning at its very core (castle) and extending to all the farm buildings, walls, fences, parks, ponds, pathways and roads to plots of land and separate economic units – meierhofs. According to the vertical principle, castles, manors and mansions, as well as their adjacent buildings should be subject to integrated research as individual facilities in terms of cellars, ground-floors, floors, attics, roof trusses, roofs, chimneys, including all other roofing and housing equipment, as these facilities were usually the vehicles of introducing technological and technical novelties. The article also lends great importance to comprehensive investigation of castles and their adjacent buildings in terms of interdisciplinary research efforts.

KEY WORDS

castle, manor, mansion, meierhof, marof, hayrack, well, cistern, park, reception and perception of cultural heritage, sensory properties of heritage

Uvod

Gradovi, graščine in dvorci so del fevdalne zgodovine ter pomemben člen evropske in naše kulturne omike. Dokazujejo večstoletno integraliteto slovenskega ozemlja z evropskim in so zato nesporen dokaz vraščenosti naše kulture z evropsko. Gradovi, graščine in dvorci so dokaj enakomerno razširjeni po vsem današnjem slovenskem ozemlju. Različni viri jih naštevajo med 900 do 1100, ena zadnjih raziskav pa 1182,¹ kar je približno slaba polovica vseh katoliških cerkva na Slovenskem² in približno stokrat več, kot je pri nas evangeličanskih cerkva augsburške veroizpovedi.³ Vendar je ob tem treba dodati še naslednje: grajske stavbe še zdaleč niso tako popolno ohranjene, kot je ohranjena večina sakralnih stavb verskih skupnosti. Po oceni naj bi od omenjenega števila lokalitet le še okrog 20 odstotkov gradov, graščin in dvorcev imelo varne zaščitne strehe. Veliko jih je že povsem propadlo in so se ohranili le deli grajskih poselitvenih enot.⁴ Ponekod so se ohranile samo grajske razvaline, »kulise« zidov brez streh,⁵ ali močno razdejane stavbe z udrtimi strehami in delno podrtim zidovjem,⁶ drugod so jih kot delne prežitke vključili v kmečke domačije⁷ in druge gospodarske⁸ in verske⁹ dejavnosti, nekatere pa so poznane le še po ustnem izročilu domačinov.

Življenjska vitalnost gradov, graščin in dvorcev upada že več stoletij. Nekatere so samodejno opustili lastniki,¹⁰ druge so že davno oplenili uporni

kmetje in Turki. Številne grajske stavbe so utrpeli škodo med drugo svetovno vojno, ko so jih iz vojaško-taktičnih razlogov požigale vojskujoče se strani.¹¹ Nekatere so po vojni nadalje minirali njihovi »razredni sovražniki«¹² in jugoslovanska ljudska armada, ki se je na »nepotrebnih starinah« učila minirati debele zidove.¹³ In posledično so ruinirani in opuščeni gradovi,¹⁴ podobno kot nekateri opuščeni samostani¹⁵ in cerkve¹⁶ kmalu po njihovi desakralizaciji,¹⁷ postali »javni kamnolomi« okoliškega prebivalstva.

Zadnja leta zaznavamo povečano zanimanje za gradove skorajda po vsem svetu. Ponekod jih, tiste najbolj atraktivne, celo rekonstruirajo v zabaviščne namene¹⁸ ali si jih v zelo romantičnih podobah izmišljajo posamezniki ter jih v prostem času gradijo za hobi.¹⁹ V Evropi in tudi pri nas so priljubljeni srednjeveški dnevi z viteškimi tekmovanji in sej-

uspe pridobiti primerne lastnika. Trenutni lastnik je podjetje Impol, d.o.o., iz Slovenske Bistrice, ki predeluje aluminij, koncesijo za vodenje vsaj minimalne gostinske dejavnosti pa ponuja zdaj nemu, zdaj drugemu »podjetniku«. V kleti desnega trakta ima Društvo vinogradnikov Makole svojo vinoteko (glej: Hazler, *Vinske kleti na Slovenjebistriškem*, str. 218).

- 1 Mihalič, *Slovenski gradovi – financiranje, ekonomika, upravljanje*, str. 160.
- 2 Po izjavi novoizvoljenega škofa Alojza Urana, 7. decembra 2004, je bilo takrat na Slovenskem 2864 katoliških cerkva.
- 3 Trenutno je v Sloveniji 13 evangeličanskih cerkva augsburške veroizpovedi in prav toliko občin.
- 4 Več jih je v svojem sestavu imelo kapele, v bližini pa tudi manjše cerkve, npr. cerkev sv. Pankracija v Lembergu pri Šmarju. Ta cerkev se prvič omenja leta 1262 kot »capella sita sub castro in pede montis«. Zgrajena je bila kot grajska kapela, kot cerkev pa se prvič omenja leta 1334 (glej: Curk, *Sakralni spomeniki*, str. 52).
- 5 Kersnikov grad Brdo pri Lukovici.
- 6 Grad Gamberk ali grad Medija pri Izlakah v občini Zagorje ob Savi.
- 7 Ostanke gradu Stopnik v občini Vransko so danes del kmečke domačije.
- 8 Do leta 2005 je v graščini Kozje obratovalo podjetje Mont, ki je izdelovalo prvovrstne bunde puhovke. Od takrat stavba sameva, nujna vzdrževalna dela opravlja lastnik – Kozjanski (regijski) park. Leta 2008 so na pobudo Občine Kozje podrli dve propadajoči graščinski gospodarski poslopji – domnevno zaradi varnosti mimoidočih.
- 9 Dvorec Mala Loka pri Ihanu, kjer v predelanim in med drugo svetovno vojno požganem objektu domujejo sestre sv. Križa (glej: spletni vir: *Požgani gradovi na Slovenskem*).
- 10 Npr. Attemsi so v vasi Stari Grad opustili stari Štatenberk nad Makolami in v poznem 17. stoletju severovzhodno od trga Makole postavili novi grad Štatenberk (glej: Vrišer, *K problematiki baroka na Slovenjebistriškem*, str. 115; za opozorilo na novejša dognanja o nastanku novega gradu se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču in dr. Ferdinandu Šerbelju). Novemu Štatenberku po drugi svetovni vojni nikakor ne

- 11 Dvorec Nadlišek v zaselku Pajkovo na Bloški planoti so na primer leta 1942 požgali Italijani.
- 12 Miniranje gradu v Ribnici leta 1950 je zabeleženo v poročilu v *Varstvu spomenikov* 3 na str. 74, kjer je med drugim zapisano: »Ribnica: Brez zavodovega dovoljenja in vednosti so letos zaminirali še ostali del požganega, sicer dobro ohranjenega ribniškega gradu. Ker se od gradu ne da ničesar več rešiti, Zavod vztraja vsaj pri ohranitvi obzidja s stolpi« (glej: Hazler, *Podreti ali obnoviti?*, str. 55).
- 13 Po ohranjenih dokumentih v INDOK centru je grad Hmeljnik leta 1958 miniral neki domačin, ki je želel najti v grajski steni zazidan zaklad in je bil nato na sodišču obsojen (prim. poročilo Ivana Komelja, v: *Varstvo spomenikov* VIII.).
- 14 Ostanke med vojno požganega dvorca Turn v Peščeniku (imenovan tudi Višnje) pri Višnji Gori so po vojni uporabili za gradnjo drugih poslopij (glej: spletni vir: *Požgani gradovi na Slovenskem*; Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, II. Dolenjska, Porečje, Temenice in Mirne*, str. 138).
- 15 Ostanke sklepnikov in drugih členov središčne cerkve samostana Žiže je mogoče še danes videti na nekaterih domovih v Žižah in okolici.
- 16 Med terenskim delom leta 1988 sem si na povabilo lastnika podrtega gospodarskega poslopja iz Kunšperka ogledal razvaline. Med kupi kamenja so ležali kosi kakovostne gotske plastike iz cerkve sv. Jakoba, ki so jo podrli sredi 19. stoletja. Očitno je cerkev kmalu po desakralizaciji postala vaški kamnolom. Tako so se kamniti kipi in reliefi kot spolije znašli v zidovih omenjenega poslopja. Kipci Kristusa in drugih svetnikov lastniku gospodarskega poslopja niso pomenili prav nič, ker niso bili več posvečeni, ampak zgolj »lepo obklesan kamen«. Na mojo pobudo jih je shranil v vežo svoje hiše.
- 17 Desakralizacijo omogoči škofovski odlok, ki nekoč posvečeno cerkev označi za posvetno (pojasnilo: Gabršček).
- 18 Značilen primer rekonstrukcije v zabaviščne namene je grad Malbrouck v Franciji (za podatek se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču).
- 19 Npr. »grad« iz Globasnice, kakršnega si je v petnajstih letih in ob 40.000 urah vloženega dela omislil koroški Slovenec Johann Elbe (glej elektronski vir: *Slovenski graščak iz Globasnice*).

mi.²⁰ Marsikateri posameznik (ne)modre krvi želi postati lastnik ali vsaj najemnik gradu, graščine ali dvorca, da bi si utrdil statusni položaj večvrednega državljana. To je sicer pri nas redkim investorjem v pozitivnem smislu tudi uspelo,²¹ več se jih je ustavilo pred pogoji zahtevne spomeniškovarstvene službe, ki nikakor ne dovoljuje siromašenja fevdalnih postojank po načelih podjetniškega avanturizma.

O današnji spomeniškovarstveni službi nekateri menijo, da jo je povozil čas²² in da varstvo kulturne dediščine opravlja odtujeno od zahtev sodobne družbe. Morda ta trditev deloma res drži, vendar je služba kljub svoji načelni konservativnosti pomembna, saj zagotavlja strokovno in pravno varstvo kulturne dediščine. Med drugim ji je uspelo poleg poučevanja arhitekturnih, časovnih in likovnih vrednosti, ki so bile doslej vedno v ospredju vrednotenja gradov, izpostaviti tudi njihov družbeni pomen, kar med drugim navaja zadnji *Zakon o varstvu kulturne dediščine*.²³ Z vidika definiranja družbenega pomena govori o vrednosti kulturne dediščine (3. člen zakona – definicije), ki jo presojajo različne stroke, kot so antropologija, arheologija, arhitektura, etnologija, umetnostna zgodovina in zgodovina. Posledično to zagotavlja celosten²⁴ pristop obravnave kulturne dediščine in odprta vrata zglednemu interdisciplinarnemu delu ter (upamo tudi) celovit pristop²⁵ obravnave po horizontalnem in vertikalnem načelu.

O sodobni recepciji in percepciji kulturne dediščine z zornega kota varstva kulturne dediščine

Na vseh varstvenih področjih dozoreva spoznanje o nujni celoviti in celostni obravnavi kulturne dediščine. Etnologi se v teh prizadevanjih vse bolj uveljavljamo, saj se odpirajo priložnosti za potrditev učinkovitih metodoloških in programskih izhodišč, ki so ključna, da dediščino prepoznavamo v vseh njenih pojavnih razsežnostih in ne več izključujoče enostransko, zgolj z vidika časa, likovne izraznosti ali arhitekturne pomembnosti in podobno. Novi

Zakon o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008 namreč dejansko širi možnosti enakopravnega delovanja različnih strok na interdisciplinarni ravni ter enakovrednega obravnavanja materialne (snovne) in nematerialne (nesnovne) kulturne dediščine, ki jo sicer označuje kot »živo dediščino«. Prav zakonsko registriranje in spodbujanje k raziskovanju in varstvu nesnovnih sestavin kulture, kot so za varstvo nepremične kulturne dediščine zelo pomembna znanja in veščine tehnik in tehnologij iz preteklosti, omogoča bistveno višjo raven obnavljanja in varstva kulturnih spomenikov. V praksi to pomeni, da bo treba odslej več pozornosti posvetiti tudi dokumentiranju ter ohranjanju različnih storitvenih in proizvodnih obrti ter rokodelstva preteklih dob, kar že vrsto let zelo uspešno počnejo na Madžarskem, Hrvaškem, v Estoniji, Litvi²⁶ in drugod.

Tesna sinergija dediščine snovnega in nesnovnega značaja se tvorno udejanja prav ob vprašanih avtohtonosti in avtentičnosti ter restavriranja in rekonstrukcije kulturne dediščine. Brez zadostne količine kvantitativnih in kvalitativnih znanj o snovni in nesnovni dediščini si je vse težje zamisliti uspešno spomeniško varstvo, se pravi uspešno obnovo gradov, cerkva, hiš, kozolcev, mlinov, kašč in drugih objektov dediščine. Že nekaj let se namreč uveljavljata efekt recepcije dediščine v vsej njeni pojavnosti na začetku raziskave, korekten konservatorski program za kakovostno obnovo in razumljivo prezentacijo, ter efekt percepcije dediščine, ko obnovljena vstopa v javno ali zasebno življenje ter je pripravljena za znanstvene in laične interpretacije, še zlasti na področju kulturnega turizma.

Te oblike oziroma modeli receptivnega in perceptivnega sodobnega razumevanja dediščine na Slovenskem niso novost, saj so jih že pred tridesetimi leti pri obnovi kulturnih spomenikov uveljavljali nekateri etnologi konservatorji.²⁷ Etnolog

²⁰ Številne takšne in podobne prireditve pri nas komajda zdržijo strokovno kritiko, ker potekajo na ravni ljubiteljskega in folklorizma. Izstopa zlasti t. i. »srednjeveška kuhinja«, o kateri avtorji pogosto nimajo zadovoljivega znanja, kaj šele, da bi na primer znali pojasniti časovni razpon srednjega veka (vir: Hazler, TZ, *Kamnik*, 2011).

²¹ Dober primer je kakovostno vodena in financirana obnova gradu v Gornjem Logatcu, ki jo lastnik smotno usmerja tudi na okoliške pripadajoče stavbe in grajski park (vir: Hazler, TZ, *Logatec z okolico*, 2012).

²² Milošič, *Namesto veselja spor s spomeničarji*, str. 14.

²³ Zakon o varstvu kulturne dediščine (Ur. l. RS, št. 16/2008, z dne 15. 2. 2008).

²⁴ O tem govori 1. in več drugih členov Zakona o varstvu kulturne dediščine iz leta 2008.

²⁵ Zakon ne pojasni dovolj prepričljivo načela celostnosti in celovitosti. Med drugim večkrat omenja pojem vrednote kulturne dediščine in ga na nekaterih mestih nadomešča (meša) s pojmom vrednost kulturne dediščine.

²⁶ To je med drugim potrdil tudi mednarodni posvet ob odprtju 19. rokodelske razstave z mednarodno udeležbo »ART@CRAFT EUROPE 2012« v Koroški galeriji likovnih umetnosti v Slovenj Gradcu. Na razstavi so bili izdelki iz bogate slovenske rokodelske zakladnice soočeni z izdelki rokodelcev iz Avstrije, Belgije, Cipra, Madžarske, Estonije, Irske, Italije, Litve, Latvije, Slovaške, Portugalske in Španije, torej iz držav, ki so se odzvale vabilu k sodelovanju. Na razstavi so se predstavili vrhunski rokodelci, ki svoje mojstrovine ustvarjajo iz lesa, kamna, gline, šibja, slame (tudi ličja in trav), stekla, železa, papirja, naravnih tkanin, volne, usnja in voska ter vežejo in klekljajo. Tako so kot avtorji izjemno uporabni za vključevanje v obnovo in končne oblike prezentacij kulturnih spomenikov. Poudarek razstave je bil torej na naravnih gradivih, ki zagotavljajo trajnostno ohranjanje in sonaravno varstvo kulturne dediščine (povzeto po predstavitevni zloženki).

²⁷ Značilen primer je postavitve Muzeja na prostem Rogatec, kjer je etnolog konservator na osnovi kompleksnega raziskovanja nepremične kulturne dediščine v okolici Rogatca najprej to dediščino spoznaval oziroma jo receptiral na terenu in v konservatorski dokumentaciji, nato pa jo ob pomoči Društva za ureditev muzeja na prostem Rogatec perceptiral v muzejski kompleks kot del na novo izmišljene

konservator namreč nikakor ne more delovati samo kot varuh nepremične dediščine, ampak mora spoznavati in raziskovati vse sestavine kulture, da je vključenost prezentiranega spomenika v vsakdanje življenje čim bolj verodostojna in učinkovita ter spodbudi različne oblike gospodarskega (obrt) in kulturnega življenja. To v praksi največkrat pomeni predvsem kritičen odnos do interpretacij pojavnih oblik iz preteklosti. S tem se bistveno zmanjšajo možnosti cenene folkloriziranja in interpretiranja dediščine, kakršnega že leta spremljamo na prireditvah t. i. kmečkih iger (košnja, žetev idr.), srednjeveških viteških dnevi ipd.

Z bistveno razširjenimi in zakonsko podprtimi varstvenimi oblikami dela je tudi etnologom omogočeno enakovredno delovanje na vseh zvrsteh dediščine. Pogoj je zgolj ta, da s svojim delom dovolj učinkovito izkazujejo splošne in specifične izobrazbene kompetence ter prepoznaven način dela, ki je nujen za kakovostno obnovo, prezentacijo in interpretacijo kulturne dediščine. Omenjeni zakon o varstvu kulturne dediščine med drugim podpira tudi vzpostavitev t. i. informativnega seznama oseb, ki so strokovno usposobljene za opravljanje specializiranih del varstva.²⁸ Na ta način se odpirajo oblike samozaposlovanja oziroma ustanavljanja konkurenčnih podjetij, ki bodo usposobljena pripravljati celostno in celovito zasnovane konservatorske programe. Če bodo vsi ti pogoji izpolnjeni, potem ni več razlogov, da bi kulturno dediščino t. i. visoke kulture še nadalje obravnavali (in varovali) zgolj enostransko, z vidika ene ali dveh strok (npr. umetnostne zgodovine in arhitekture). Vstop etnologov in drugih za varstvo kulturne dediščine kvalificiranih profilov strokovnjakov je torej omogočen in upamo, da v bodoče ne bo več zadržkov in za slovensko okolje dokaj razširjenega vrtičkarstva.

Ta krajši traktat o vidikih prepoznavanja, dokumentiranja, vrednotenja, prezentiranja in interpretiranja kulturne dediščine je potreben, da sploh lahko preidemo na naslednje poglavje, kjer bo govor o gradovih kot celovitih prostorskih dominantah in ne zgolj o posamičnih dominantnih objektih, brez povezav in navezav na njihovo naravno okolje. Prav vplivno in funkcionalno okolje sta namreč zelo pomembna za celostno obravnavanje in razumevanje gradov, graščin in dvorcev, saj skupaj z njimi sestavljata celostnost matičnih fevdalnih postojank in njihovih bližnjih ali bolj oddaljenih gospodarskih

obratov. Zato pri celostnem in celovitem obravnavanju gradov ni mogoče zaobiti grajskih parkov, dovoznih poti in cest, vodnih naprav, kašč in drugih gospodarskih poslopij, pa tudi grajskih pristav, mlinov, žag, kozolcev, paviljonov, ledenic, čebelnjakov, drvarnic, logarskih hiš, mostov, brvi, ograj ter vseh drugih prostorskih in poselitvenih prituklin, ki pričajo o upravni, gospodarski in kulturni celovitosti fevdalnih središč.²⁹

O gradovih kot celovitih prostorskih dominantah in njihovem »naravnem« razkroju

Glavna značilnost gradov, graščin in dvorcev ter njim pripadajočih gospodarskih in funkcionalnih sestavin je dominantnost v prostoru. Njihova lega je bila vedno izrazito izstopajoča in vpadljiva, saj so bili že zaradi svoje velikosti, zasnove, načina gradnje ter razkošnih konstrukcijskih in oblikovalskih novosti drugačni od stavbarstva večinskega (okoliškega) prebivalstva. Prvi graditelji so srednjeveške gradove iz obrambnih razlogov umeščali na ubranljive vzpetine še pred ustanovitvijo srednjeveških mest in trgov pod njimi. Ko pa se je nevarnost napadov zmanjšala, so lokacije prestižnih ter za bivanje mnogo ugodnejših graščin in dvorcev izbirali na izpostavljenih polinah ali ravninskih legah v bližini ali kar središču mest³⁰ in trgov³¹ ali na obronkih vasi.³² In tudi v teh okoljih so grajski objekti ohranili dominanten položaj v prostoru.

Zato je mogoče tudi pri gradovih in grajskih stavbah razmišljati o senzoričnih lastnostih kulturne dediščine. V recepciji in percepciji pojava kot takega se namreč srečujemo z aktiviranjem vseh naših čutil. Navdušuje nas videz (čutilo: oko, otip) njihove prostorske monumentalnosti, zaznavamo vonj (čutilo: nos) vlažnih kletnih prostorov in zadimljenih kuhinj, s sluhom (čutilo: uho) preverjamo padec kamna v globino grajskega vodnjaka in še bi lahko naštevali. Ob pogledu na razsežne grajske enote nas prevzamejo čustva in navadno pravimo: kako visoko, globoko, široko, lepo in estetsko je to grajsko poslopje, pa tudi, kako žalostno propada ta ali oni grajski objekt (čutilo: sočutje). Grajske stavbe so torej objekti, pri katerih je senzorično dožemanje

tradicije. Vzporedno s tem je tudi programsko usmerjal in spodbujal delovanje društva ter sproti raziskoval pomembne sestavine prazničnega in vsakdanjega življenja, ki so jih nato člani društva dovolj kritično (tudi ob preverjanju lastnih vedenj, znanj in izkušenj) implementirali v muzejske programe.

²⁸ O tem 105. člen (specializirana dela varstva) Zakona o varstvu kulturne dediščine.

²⁹ Stanje na terenu je marsikje zelo klavrno, saj smo v današnji čas podedovali množico zelo razdejanih grajskih območij. Mnoga med njimi so bila poškodovana med drugo svetovno vojno, več jih je propadlo po njej, ko niso imela več primernih lastnikov in oskrbnikov. A tudi tam, kjer se je v zadnjih desetletjih vendarle našel denar za obnovo, je bila glavna skrb namenjena osrednji grajski stavbi, medtem ko so drugi objekti še naprej propadali (na primer konjski hlev v neposredni bližini zgledno obnovljene grajske stavbe Lisičje nad Škofljico).

³⁰ Npr. Thurnova graščina v Radovljici, Spodnji grad v Celju.

³¹ Npr. Grad Strmol v Rogatcu.

³² Npr. dvorec Drnča v Dvorski vasi pri Begunjah.

njihovih pojavnih oblik, značilnosti in lastnosti zelo dinamično. Zato ga kaže ustrezno izkoristiti ter razvijati v poslovnem in kulturnem turizmu.

Ceprav je v fevdalizmu in v številnih primerih vse do druge svetovne vojne večina plemstva živela samosvoje in ločeno od večinskega prebivalstva, so bile gospodarske ter občasno tudi verske in družabne povezave vendarle mogoče. In čeprav so obstajala ostra stanovska razmerja »med gospodo in ljudstvom«, ki so jih bolj ali manj spoštovali vsi, se je ponekod med nekaterimi bližnjimi sosedi gradov ohranilo družinsko pripovedno izročilo, da so še pred drugo svetovno vojno njihovi otroci razvili pristne prijateljske vezi z »grajskimi«, kar so ob nekaterih terenskih raziskavah omenjali posamezniki na primer iz Slovenske Bistrice³³ in Branika.³⁴

Povsem drugače so se stanovska razmerja razvijala po drugi svetovni vojni. Večino grajske posesti je nova oblast nacionalizirala in s tem povsem razrahljala nekdanja ostra razredna razmerja med večinskim prebivalstvom in družbeno privilegirano »grajsko gospodo«. Najbolj so te spremembe odsevale na področju poseganja v prostor, saj je oblast dovolila pozidavo ali kakšne druge posege v prostor na vrsti najbolj privlačnih grajskih zemljišč. Nikogar ni več motilo, če je v neposredni bližini graščine ali v parku zrasel nov (nujen!) gospodarski³⁵ ali poslovni objekt, razsežen električni daljnovod,³⁶ nova tehnična naprava ali rekreativni park.³⁷

S takimi posegi je bila grajskim poselitvenim enotam odvzeta prvobitna prostorska celovitost, kar je sprožilo enostransko obnovo grajskih ambientov. Celovitost je bila zagotovljena le v redkih primerih.

Takšen je na primer grad Tuštanj, kjer je družina Pirnat obdržala grad v vseh njegovih prostorskih razsežnostih, čeprav z več novodobnimi dodatki.³⁸ Podobno »srečo«, vendar zaradi povsem drugačnih lastniško-družbenih okoliščin, je imel po drugi svetovni vojni Šrajbarski turn v Leskovcu (danes Krško, Rostoharjeva 88), renesančni grad iz 16. stoletja, ki je današnji baročni videz dobil v 18. stoletju. V danes praznem in zaprtem gradu je še pred leti v skromnih bivalnih razmerah živelo nekaj družin s socialnega dna, ki so grad sprejemale le kot nujno začasno prebivališče in ga izrabljale do skrajnih funkcionalnih razsežnosti. Danes grad sameva in bi zanj morda veljalo uporabiti podoben program vsebinske oživitve, kot so ga leta 1938 že Trenzi iz Šentjerneja na Dolenjskem,³⁹ ko so grajski kompleks preuredili v sodobno letovišče. Območje je še vedno primerno za celovito obnovo, ker so v zadovoljivem gradbenem stanju enonadstropni grad nepravilnega štirikotnega tlorisa z vogalnimi stolpi, grajski park z mavzolejem ob gozdnem robu, nadstropna stavba za služinčad, kašča in velika Auerpergova vinska klet iz 18. stoletja, s katero upravlja združeno podjetje Vinska klet Krško.⁴⁰

Takšnih zanimivih grajskih poselitvenih enot, ki bi se jih dalo z načrtnimi obnovitvenimi posegiakovostno urediti tudi v skladu z zahtevami sodobnega življenja in turizma, je na Slovenskem še nekaj. V mislih imamo turistično slabo izkoriščene grajske lokalitete v bližini zdravilišč in turističnih središč, kakršne so na primer grajsko območje s parkom in kaščo v Beltincih (bližina Lendavskih toplic), grajsko območje v Rakičanu (bližina Moravskih Toplic in letališča), graščina v Kozjem (bližina Term Podčetrtek), dvorec Trebnik v Slovenskih Konjicah (bližina avtocestnega izvoza in Term Zreče), dvorec Lisičje nad Škofljico pri Ljubljani (bližina Krajinskega parka Barje), dvorec Novo Celje (vključen v program Eko-muzeja pivovarstva in vinogradništva Slovenije), grad Prem (bližina magistralne ceste Postojna – Reka), dvorec Prežek pri Šentjerneju na Dolenjskem (bližina avtocestnega izvoza in znanih kulturnih spomenikov), grad Rihemberk nad Branikom (bližina znanih kulturnih in turističnih lokalitet), dvorec Soteska ob Krki (neposredna lega ob magistralni cesti), grad Brdo pri Lukovici (bližina avtocestnega izvoza Lukovica), dvorec Štrovsenek v Šmatelyžu pri Gomilskem (bližina avtocestnega izvoza Šentrupert), pristava pri

³³ Družina Kos iz Slovenske Bistrice je imela pred drugo svetovno vojno prijateljske stike s plemiško družino Attems. Otroci obeh družin so se igrali na grajskem dvorišču in Kosovi so »v gradu kupovali mleko« (Hazler, *TZ I, Dravinjska dolina*, 2009; isti, *Vinske kleti na Slovenjebistriškem*, str. 238).

³⁴ Rojc, *Grad Rihemberk*. Avtorica na več mestih omenja obiske svoje stare matere na gradu in otroške igre z grajskimi otroki pred drugo svetovno vojno.

³⁵ Na delu parka dvorca Novo Celje je v 60. in 70. letih zraslo več neprimernih stavb, območje so povsem utesnile ceste, iz žalske in petrovške strani pa so se mu povsem približala betonska hmeljišča in soseske individualnih stanovanjskih hiš.

³⁶ Najbolj izpostavljeno vidno polje (veduto) na grad Póglad pri Ločah blizu Poljčan prečka daljnovod. Bližnji nasad jabolk in žičnata ograja na jugozahodnem pobočju grajskega griča sta širše območje gradu le še dodatno razgradila (Hazler, *TZ I, Dravinjska dolina*, 2009).

³⁷ Značilen primer grobega poseganja v grajski park je območje dvorca Trebnik, kjer so konjiški načrtovalci športne rekreacije v 70. in 80. letih 20. stoletja pohabili večji del nekdanj bogatega parka z botaničnimi drevesnimi vrstami in grmovnicami, okrasnim ribnikom in pripadajočimi stavbami, zlasti oranžerijo in vrtnarijo. Deblo obsežnega hrasta, ki je moral pasti zaradi športnega igrišča sredi parka, so postavili ob rob parka k cesti, ga zaščitili s pločevinasto strešico in opremili s pojasnilom, kakšna izjemna botanična rariteta pravzaprav je! (Hazler, *TZ I, Dravinjska dolina*, 2009).

³⁸ Hazler, *Kmet in graščak*, str. 419–430.

³⁹ Glej spletni vir: *Šrajbarski turn*, 2012.

⁴⁰ Še nekaj pomembnih primerov, ki tudi kličejo po celovitih obnovitvenih posegih: Ravne pri Pivki, Prestranek pri Postojni, Svečina pri Mariboru, Dob pri Mirni – v vseh teh primerih so se dobro ohranili gospodarski kompleksi; konjski hlevi v vseh teh kompleksih imajo še sedaj prvotno namembnost (za podatke se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču).

dvorcu Dvor pri Radečah (bližina rečnih rekreativnih oblik), dvorec Golič s parkom in vilami v vasi Dobrnež pri Slovenskih Konjicah (bližina avtocestnega izvoza in moderne vinske kleti), dvor Dobjihof na Dobravi pri Slovenskih Konjicah (bližina Term Zreče in moderne vinske kleti) ter številni drugi, ki še ohranjajo celovitost grajskih ambientov in bi jih bilo mogoče s primerno strategijo kakovostno obnoviti.

Podobne možnosti vključitve v sodobne oblike turizma imajo tudi grad Cmurek nad mejno Dravo, dvorec Freudenau v Črncih pri Apačah v bližini zdraviliških krajev Bad Radkersburg in Radenci, dvorec Dornava v bližini Term Ptuj in drugi. Posebej zanimiv je primer danes pozabljenega izjemnega kompleksa dvorca Dob pri Mirni na Dolenjskem, kjer je v sklopu odprtega oddelka Zavoda za prestajanje kazni zapora Dob pri Mirni poleg mogočne obokane kleti med vojno požganega dvorca iz 17. stoletja ohranjen pričevalen sklop gospodarskih poslopij z velikim kozolcem in imenitnim konjskim hlevom iz 17. stoletja z dolgo obokano stebriščno notranjostjo, ki je kot konjušnica še vedno v funkciji.⁴¹

Izbrani primeri objektov z vrednostjo kulturnega spomenika kot izziv za celostno in celovito obravnavo grajskih poselitvenih enot

V nadaljevanju prispevka so predstavljeni izbrani primeri objektov z vrednostjo kulturnega spomenika, ki so bili nekoč kot gospodarske ali bivalne stavbe del grajskih poselitvenih enot. Namen predstavitev je izpostaviti pomen celovitega in celostnega raziskovanja, prezentiranja in interpretacije kulturne dediščine.

Ocenjujemo, da sta se doslej na Slovenskem celostno in celovito raziskovanje kultur iz preteklosti ter varstvo kulturne dediščine najbolj uspešno uveljavljala na področju arheoloških⁴² in deloma tudi etnoloških raziskav ter posegov v dediščino. Arheološko delo že v svojem bistvu temelji na celovitih raziskovalnih usmeritvah, med etnološko

usmerjenimi pisci pa se je ta vidik uveljavil v obravnavah kmečkih domov kot celote že pred prvo svetovno vojno. Navajamo nekaj izbranih primerov.

Rus Aleksander Haruzin je v razpravi Kmet avstrijske Kranjske in njegove zgradbe⁴³ opisal hiše, ostrvi, kozolce, skednje in kašče na Gorenjskem. Raziskoval je tudi planšarske stavbe⁴⁴ in poskušal »iz njih razložiti nastanek gorenjske hiše«.⁴⁵ Opise gorenjske hiše je dopolnil z risbami in fotografijami. Prvi, ki je znanstveno utemeljil raziskovanje materialne ljudske kulture, je bil Matija Murko, profesor na graški univerzi. Za etnološko znanost in (po ocenah nekaterih konservatorjev)⁴⁶ tudi za varstvo ljudskega stavbarstva je velikega pomena njegova obširna ocena praške narodopisne razstave iz leta 1895, objavljena v *Letopisu Matice Slovenske*.⁴⁷ Murko je ocenil dodal sklepno poglavje Nauki za Slovence,⁴⁸ v katerem se zavzema za opisovanje, izrisovanje, fotografiranje in risanje stavb ter za izdelovanje njihovih modelov.

Med prvimi, ki so na Slovenskem poleg hiše raziskovali tudi druge stavbe in gospodarstvo na podeželju, je bil Franjo Baš, geograf, zgodovinar, »etnograf«, konservator in arheolog. Vsestransko razgledani Baš je z »antropogeografsko metodo raziskovanja«⁴⁹ na Kobanskem raziskoval razširjenost ter povezanost viničarske hiše in kulture s prostorskimi značilnostmi.⁵⁰ V Savinjski dolini pa je poudarjal pomen razmeroma nove hmeljarske kulture⁵¹ in njen vpliv na preurejanje ter izoblikovanje nove podobe gospodarskih poslopij, ko je tehnologija predelave hmelja hmeljarje silila v gradnjo hmeljskih sušilnic.⁵²

Ljudsko stavbarstvo so med svetovnimi vojnami raziskovali tudi geografi. Anton Melik je napisal monografijo o kozolcu,⁵³ v knjigi Slovenija I⁵⁴ pa je poleg naselij opisal tudi kmečke domačije, hiše in gospodarska poslopja. Pri tem se je oprl na Vurnikovo delitev slovenskega ozemlja na posamezna območja in razvil geografsko tipologijo, ki je postala osnova za nadaljnja etnološka in geografska preučevanja stavbarstva.

⁴¹ Spomeniška služba kljub večkratnim opozorilom tega danes žal ogroženega stavbnega kompleksa nikoli ni evidentirala, dokumentirala in vpisala v register dediščine. Vpisan je le spomenik NOB v parku pred nekdanjim dvorcem. V tem primeru obstaja odlična možnost za ohranitev in revitalizacijo celotnega zgodovinskega kompleksa v sklopu preurejanja in širjenja ZPKZ Dob. Po drugi strani obstaja možnost popolnega uničenja celotnega zgodovinskega kompleksa in njegove nadomestitve z novogradnjami. Nadaljnja usoda bo odvisna predvsem od interesa ali neinteresa spomeniške službe (za podatek se zahvaljujem dr. Igorju Sapaču).

⁴² Za naše dožemanje razmer so zlasti pomembne študije koliščarjev na Ljubljanskem barju, kjer raziskave potekajo interdisciplinarno in predvsem celovito (Velušček, *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas*; Čufar, Velušček, *Dendrologija in dendrološke raziskave v Sloveniji*, str. 263–273).

⁴³ Povzeto po Novak, *Raziskovalci slovenskega življenja*, str. 235.

⁴⁴ Prav tam.

⁴⁵ Prav tam.

⁴⁶ Knific, *Matija Murko in varstvo ljudskega stavbarstva*, str. 58–66.

⁴⁷ Murko, *Narodopisna razstava češko-slovanska v Pragi l. 1895*, str. 75–137.

⁴⁸ Prav tam, str. 132–137.

⁴⁹ Baš sam opredeljuje to metodo (glej: Novak, *Raziskovalci slovenskega življenja*, str. 331).

⁵⁰ Baš, *Kobanski bram*, str. 17–42.

⁵¹ Baš, *Hmeljarstvo v Savinjski dolini*, str. 40–51.

⁵² Baš, *Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini*, str. 71–90.

⁵³ Melik, *Kozolec na Slovenskem*.

⁵⁴ Melik, *Slovenija I*, str. 530–625.

Na Vurnika in Melika se je oprl Rajko Ložar, ki je v *Narodopisju Slovencev I* najprej v krajšem spisu *Naselje in zemljišče*⁵⁵ predstavil tipe naselij in oblike zemljiške razdelitve, nato pa je v obsežni razpravi *Kmečki dom in kmečka hiša*⁵⁶ orisal še dotdanja raziskovanja stavbarstva, vrste hiš na Slovenskem ter sestavne dele kmečke hiše.

Po drugi svetovni vojni se je celovito raziskovanje kmečkih domačij uveljavilo predvsem v muzejih in spomeniškem varstvu, zlasti po zaslugi Borisa Orla⁵⁷ in njegove sodelavke Fanči Šarf, ki se je posvečala različnim temam s področja ljudskega stavbarstva.⁵⁸ Med konservatorji je celovito obravnavo razvil Ivan Sedej, ki je po letu 1962 pripravil številne pregledne t. i. etnoloških spomenikov po nekdanjih občinah in pri tem obravnaval dom kot celoto, čeprav je bila v njegovih razvidih hiša vendarle osrednja tema.

Sedejev model so prevzeli še drugi etnologi konservatorji,⁵⁹ ki so se v 70. in 80. letih 20. stoletja zaposlovali po vseh sedmih regionalnih zavodih oziroma današnjih območnih enotah Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. Temu modelu obravnavanja sledi tudi učni načrt predmetov *Kultura stavbarstva in bivanja*, *Etnološko konservatorstvo*, *Razvoj podeželja in Sodobno konservatorstvo*, ki jih na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani predava podpisani. Izhodišče raziskovanja oziroma evidentiranja je domačijska oziroma poselitvena enota in znotraj nje še podrobnejše opisovanje ter vrednotenje posameznih objektov in naprav. Pri določanju tipa takšne enote zlasti za konservatorsko delovanje izpostavimo njene socialne značilnosti,⁶⁰ lego v prostoru⁶¹ in položaj domačijskih stavb.⁶²

Ob tem je treba omeniti še projekt *Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja* iz 70. in 80. let 20. stoletja, ki se je poleg vsestranskega topografskega razvida kulturnih pojavov s študijami izbranih krajev razvil v model celovitega in celostnega monografskega raziskovanja ter močno vplival na etnološko raziskovanje v celoti.

Namen tega kratkega diskurza skozi etnološka raziskovalna prizadevanja na področju stavbarstva je seveda vse zainteresirane raziskovalce opozoriti na to, da se mora tudi na področju raziskovanja gradov uveljaviti podoben model. Gradovi, graščine in dvorci so bili vodilni členi velikih agrarnih enot, ki so po strukturi močno podobne kmečkim, saj so jim bili konstanten vzor. Navsezadnje je kmečko okolje novosti črpalo prav iz naprednejših grajskih gospodarstev, kar lahko smelo trdimo za kozolce in osrednja gospodarska poslopja, skednje in hleve (štale), ki jim na osrednjem Štajerskem navadno pravijo *marofi*. Izraz izhaja iz nemške besede »*marhof*« (= pristava), kar kaže na to, da je takšno veliko in večnamensko gospodarsko poslopje nastalo v okolju (grajskih) pristav in se kot funkcionalen tip objekta razširilo med večinsko prebivalstvo.

V nadaljevanju sestavka so predstavljeni izbrani primeri grajskih poselitvenih enot iz različnih krajev Slovenije, ki so že bili obravnavani v literaturi.⁶³ Avtor tega zapisa se je z njimi srečal priložnostno, kot raziskovalec, konservator in tudi kot interpret možnih vsebinskih programov. Predstavljeni so grad Tuštanj (v zelo povzeti obliki), gospodarsko poslopje dvorca Križ pri Komendi, grajski mlin in žaga pri gradu Kozje, kozolec dvorca Dvor v Hotemežu, danes že močno devastirano območje dvorca Golč v Dobrnežu pri Slovenskih Konjicah in komentar o grajskih kletih.⁶⁴

Grad Tuštanj, Zgornji Tuštanj 1

Grad Tuštanj je eden tistih gradov na Slovenskem, ki so bili že deležni obsežne celostne raziskave in objave rezultatov v časopisu *Kronika*.⁶⁵ Sedemnajst avtorjev je z različnih zornih kotov obravnavalo njegovo zgodovino, gospodarstvo in kulturo. Avtor tega zapisa je pripravil članek o gospodarstvu gradu Tuštanj,⁶⁶ kjer sta se sredi 19. stoletja srečali odhajajoča plemiška in nastopajoča kmečka gospodarska kultura, ki se je obdržala vse do danes. Posest je lastniško sicer ločena med dva lastnika, brata Pirnat, vendar tega pravzaprav ni mogoče opaziti, saj vse starejše stavbe in novogradnje sestavljajo dokaj enotno poselitveno enoto, ob-

⁵⁵ Ložar, *Naselje in zemljišče*, str. 53–61.

⁵⁶ Ložar, *Kmečki dom in kmečka hiša*, str. 62–97.

⁵⁷ Že leta 1948 so na njegovo pobudo organizirali terenske ekipe po slovenskih pokrajinah, ki jih poznamo tudi pod imenom »Orlove terenske ekipe«. V Slovenskem etnografskem muzeju v Ljubljani hranijo obsežne zapiske (imenovane tudi »Orlovi zapiski«) ter več enot slikovne in grafične dokumentacije.

⁵⁸ Šarf, *Domovi v Draščih*; ista, *Lesene strehe v Sloveniji*.

⁵⁹ Med drugim tudi njegova vrstnica Ada Bar-Janša, ki je vrsto let delovala na Ljubljanskem zavodu za spomeniško varstvo.

⁶⁰ Dom kajzarja, malega, srednjega, velikega kmeta, veleposestnika itd. (glej: Hazler, *Podreti ali obnoviti?*, str. 186–194).

⁶¹ Npr.: ob cesti v strnjnem delu vasi, na samem ob gozdnem robu, ob križišču cest itd. (glej: isti, prav tam).

⁶² Stegnjeni dom, vzporedni dom, gručasti dom, samostojna stavba itd. (glej: isti, prav tam).

⁶³ Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*; isti, *Gradovi na Slovenskem*; isti, serija knjig z vodilnim naslovom: *Grajske stavbe*, izšla pri založbah: Založba Park, Znanstveni tisk ZIFF in Viharnik; Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*; Jakič, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem*.

⁶⁴ Avtor tega zapisa je ob raziskavah vinskih kleti (Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*) poudaril pomen grajskih kleti za celostno razumevanje grajskih stavb, kar so raziskovalci grajske kulture pred njim pogosto spregledali.

⁶⁵ *Kronika*, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, 57, št. 2, 2009.

⁶⁶ Hazler, *Kmet in graščak*, str. 419–430.

Kozolec »desetinar« stoji pri dovozni poti ob vzhodni strani gradu (foto: V. Hazler, 1. 4. 2009).

dano s pripadajočimi njivami, travniki, travniškimi sadovnjaki in nekaj gozda. Grad je skupaj s kapelo osrednja dominantna tega razsežnega agrarnega obrata, ki ga sestavljajo še dvojni kozolec – toplar, poimenovan *desetinar* –,⁶⁷ lesen čebelnjak, garaža, svinjak, stari in novi hlev, drvarnica, novi toplar s pokritim koritastim silosom in stanovanjska hiša. Prostorno zunanje grajsko dvorišče zapolnjujeta kamnita miza in mogočna platana. Do 30. let 20. stoletja je ob potoku Rači stal še grajski mlin, vendar danes njegovo lokacijo označuje le še samotna smreka.

Grad in posest sta v preteklosti večkrat menjala lastnike. O tem je v omenjeni številki *Kronike* obširno poročalo več avtorjev, zanimiv pa je prenos lastništva od plemiške družine Lichtenbergov na bolj meščanske Scarie⁶⁸ in nazadnje na kmečke Pirnate. Ti so vstopili med *Grašinske* z Luko Pirnatom, sprva grajskim vrtnarjem, ki se je poročil s petnajst let starejšo graščakinjo Maksimilijano

Scaria. Luka je bil med drugim tudi čebelar in je leta 1864 postavil na vrtu omenjeni čebelnjak. Kot umen gospodar je v grajsko kmetijstvo uvajal vrsto novosti, ki so močno utrdile grajsko gospodarstvo. Med drugim je od sosedov kupoval pepel za posipavanje obdelovalnih površin⁶⁹ in uvajal nove pasme živali, med drugim grahaste kokoši, ki so postale prepoznavna vzrejna dejavnost grajskega gospodarstva.⁷⁰

Grad Tuštanj je še danes trdna gospodarska enota in priložnost za še nadaljnje celostno (interdisciplinarno) in celovito raziskovanje. Hrani dragoceno avtentično notranjo opremo, bogat arhiv in vrsto redkih artefaktov, ki so prvovrsten vir za preučevanje značilnih oblik bivalne kulture. Možnosti nadaljnjih raziskav se odpirajo tudi na področju pojavov materialne kulture, kjer kaže opozoriti na zanimiva razmerja med grajsko posestjo in vasjo, tipe poselitve in zemljiške razdelitve, oblike gospodarskih dejavnosti in podobno.

⁶⁷ Po samem imenu *desetinar* je mogoče sklepati, da je bila v preteklosti namembnost kozolca povezana z dajatvami, ki so jih po družinskem pripovednem izročilu podložniki prinašali prav na to mesto. Kozolec namreč stoji ob dovozni poti iz doline, ki prav tam zavije do zunanjega grajskega dvorišča. *Grajski* so zato izbrali priročno lokacijo gradu za prevzem dajatev, da se ni vznemirjal notranji grajski mir. Današnja namembnost je raznovrstna: hramba za hišne avtomobile, les, odslužene predmete in stare vprežne sani.

⁶⁸ Več o tem: Slana, *Lichtenbergi na Tuštanju*, str. 171–200; Preinfalk, *Rodbina Scaria na Tuštanju*, str. 201–220.

⁶⁹ Hazler, *Kmet in graščak*, str. 423.

⁷⁰ Celovito podobo razgibanega gospodarskega življenja gradu Tuštanj med drugim izkazujejo številna ledinska imena pripadajočih obdelovalnih zemljišč in gozdov. Vsako večje zemljišče ima svoje ime; posestniki Pirnati jih za njive in travnike poznajo dvanajst, za gozdove pa devet – a vsa imena odražajo značilnosti (npr.: *Bislka* – travnik, kjer svet precej visi) in lego zemljišč (npr.: *U Dol* – travniški sadovnjak v dolini; *Nad bajerjem* – travnik nad bajerjem za starim hlevom).

Stari hlev gradu Tuštanj, ki ga je dal postaviti Luka Pirnat (foto: V. Hazler, 6. 4. 2009).

Gospodarsko poslopje pod dvorcem Križ pri Komendi, Križ 3d

V vasi Križ pri Komendi je vrh osrednjega vaškega griča do konca druge svetovne vojne stal renesančno-baročni дворец Križ, ki je nastal postopoma med 16. in 18. stoletjem. Med vojno so ga požgali partizani v prepričanju, da bi se na tej izjemni strateški legi utegnili nastaniti okupatorji. Razvalino so po vojni podrli do temeljev in ohranilo se je le nekaj obzidja in trdoživih ostankov vogalnih stolpov. V 60. letih 20. stoletja je ob razvalini zrastle podolgovata kokošja farma kmetijske zadruge, ki je obratovala še v 90. letih 20. stoletja; stavbo so podrli šele okoli leta 2000. Danes vrh griča zeva praznina, vendar so še razločno vidni ostanki zidovja in zlasti obokanih kleti dvorca. Območje dvorca s severne strani vse bolj prerašča gozd.

Kriški дворец, ki je v virih prvič omenjen leta 1585 in naj bi ga po izročilu postavil grof Ahacij Thurn, je bil vsekakor pomemben grajski objekt, ki je vse do druge svetovne vojne hranil vrsto umetniških del in dragocene opreme. Ob požigu je bila oprema večinoma uničena, del nje pa so menda raznesli na neznane lokacije.

V današnji čas se je od nekdanje razsežne grajske posesti ohranilo le veliko zidano gospodarsko poslopje z obokanimi hlevskimi prostori v pritličju in

kaščo ter drugimi shrambnimi prostori v nadstropju in na podstrešju. Po oceni meri poslopje več kot 40 metrov v dolžino in okrog 12 metrov v širino. Streha ima masivna čopa, kritina je novejši opečni zareznik.

Strokovna literatura⁷¹ in poljudno slovstvo redno poročata o dvorcu Križ, povsem spregledana in zamolčana pa ostajata gospodarsko poslopje ter bližnji vodnjak s kamnitim obodom ob kulturnem domu.⁷² Gospodarsko poslopje je v zadovoljivem gradbenem stanju, toda njegova okolica je razvrstena zaradi neprimernih novogradenj, ki se odmikajo od klasične predstave o podobi hiše. Novogradnje se ne ujemajo niti z okolico niti s starim poslopjem, kjer sta pred leti delovala diskont in zastopstvo izdelave senčnikov. Odprta vrata v poslopje omogočajo prost vstop v večino prostorov, kar lokalne »grafitarje« sili k preverjanju lastne ustvarjalnosti.

⁷¹ Stele, *Politični okraj Kamnik*, str. 394–413. Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska*, str. 88–98; Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 241–242.

⁷² Tudi ta primer kaže na domnevo, da grajska posest in likovno manj privlačna gospodarska poslopja raziskovalcev ne zanimajo dovolj. Predvidevamo, da je tudi to razlog, da grajske gospodarske stavbe še nadalje propadajo – dobesedno pred našimi očmi.

Razvaline некоč dominantnega dvorca Križ prerašča gozd. Levo ob vznožju grajskega griča je ohranjeno gospodarsko poslopje – že nekaj let povsem brez namembnosti (foto: V. Hazler, 14. 8. 2011).

Osrednji prostor gospodarskega poslopja zavzema obokan hlev. Iz raztresene dokumentacije je mogoče razbrati, da je pred leti tu domoval Mercatorjev diskont. V nekem drugem prostoru so sprejemali naročila za izložbena senčila, v tretjem pa je skladišče miz. Večina sten je popisanih z grafiti (foto: V. Hazler, 14. 8. 2011).

Grajski mlin in žaga v Kozjem, Kozje 5

Gradovi in graščine so imeli tudi svoje mline in žage. Takšen mlin se je v precej predelani podobi ohranil na današnji Kroflnovi domačiji v Kozjem v Bistrem Grabnu, le lučaj južno od starega trškega jedra. Ustno izročilo o mlinu in žagi je zapisal zgodovinar Janko Orožen v delu *Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*,⁷³ kjer med drugim pravi, da je zid deloma ohranjenega starega mlina ohranjen še danes. Kateri zid je imel Orožen v mislih, ni povsem jasno, dejstvo pa je, da so ob zadnjih obsežnih obnovitvenih delih sedanje Kroflnove stanovanjske hiše in nekdanjega mlina (med letoma 1998 in 2001) odkrili več prezidav, drugačen tloris od obstoječega in na nekaterih mestih izjemno debelo zidovje. Vse te ugotovitve navajajo k misli, da se je na mestu obstoječe stavbe nahajal nekdanji grajski mlin. To domnevo potrjuje franciscejski kataster iz leta 1825, ki natančno locira tudi vodno žago, in sicer le nekaj metrov gorvodno ob potoku Bistri graben. O žagi se je do danes ohranilo le hišno ustno izročilo. Lastniki še znajo prepričljivo pokazati njeno lokacijo, a v naravi sledi o njej ni več.

Danes tudi ni mogoče povsem natančno ugotoviti, kdaj sta mlin in žaga iz grajske prešla v posest tržanov. Domnevno je bil najprej njun lastnik trški

trgovec Anton Schmidt, ki je posest v Kozjem leta 1815 prodal podložniku kozjanske graščine Francu Vovku, njegova družina pa leta 1874 trškemu kleparju Mihaelu Feltrinu. Feltrinova nečakinja, Marijana Feltrin, ki je bila izučena kleparske obrti, se je poročila s tesarjem Antonom Kroflom in tako se je domačije z mlinom in žago v Bistrem Grabnu najprej oprijelo ime »Pri špenglerju«, danes pa je po opustitvi vseh obrtniških dejavnosti prevladalo ime pri Kroflnu.

Danes ni znano, kdaj so Vovkovi ali Feltrinovi opustili žagarsko obrt. Vse do začetka 60. let 20. stoletja se je obdržal le mlin, ki so ga nato opustili, v mlinskem prostoru pa si je takratni lastnik, Stanko Krofl, uredil mizarstvo delavnico, ki je po njegovi smrti samevala in postajala shramba odsluženih predmetov. Leta 1998 je na pobudo sorodnika Kroflnovih, Slavka Kremenška, stekla temeljita spomeniškovarstvena obnova Kroflnove domačije,⁷⁴ ki jo danes sestavljata le hiša in gospodarsko poslopje. V pritličju hiše je v nekdanjem stanovanjskem delu urejena ambientalna muzejska zbirka bivalne kulture, v nekdanjem mlinu pa seminarsko-galerijski prostor, kjer Muzejsko društvo Kozje redno prireja razstave z zgodovinsko, domoznansko in etnološko tematiko ter predavanja in družabna srečanja.

Kroflnov mlin v pogonu (foto: Erna Kremenšek, 1960; arhiv Slavko Kremenšek).

⁷³ Orožen, *Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi*, str. 215.

⁷⁴ Hazler, *Nekoč grajski, danes Kroflnov mlin*.

Kroflnov mlin, kot ga poznamo danes (foto: V. Hazler, 1. 3. 2008).

Čeprav so bila glede rekonstrukcije mlinskega mehanizma, kolesa in vodnih korit mnenja deljena, je nazadnje prevladalo stališče, da se mliniski prostor prezentira v zatečenem stanju in uredi zgolj za seminarsko-galerijsko dejavnost. Spomin na nekdanji mlin se ohranja le z nekaj opreme, kot so slika sv. Miklavža, zavetnika mlinarjev, talna tehnična in smrekove podnice, ki so na mestu, kjer je stal mliniski mehanizem, pritrjene v drugačni smeri kot drugod.

V muzejsko življenje je pritegnjeno tudi gospodarsko poslopje. V prostoru v pritličju je urejena stalna muzejska zbirka »Pri špenglerju«, ⁷⁵ del poda v nadstropju pa zavzema zbirka o zgodovini načina življenja na Kroflnovi domačiji oziroma mlinu. Uradno se vse muzejske enote povezujejo pod skupno ime »Muzejska zbirka Pri špenglerju – kulturni spomenik Kroflnov mlin«. Zanj skrbi poseben programski odbor, sestavljen iz širšega kroga družinskih članov, domačinov in konservatorske stroke.

Kot je bilo že omenjeno, je z javnim življenjem Kroflnove domačije (mlina) povezano delovanje leta 2002 ustanovljenega Muzejskega društva Kozje. Društvo vsako leto pripravlja poučne razstave in predavanja ter si med drugim prizadeva za boljšo dostopnost in urejenost razvalin gradu Kozje, ki so

še ohranjene na hribu nad trgom Kozje. Načrt ureditve pripravlja Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Celje, ki naj bi ta izjemen kulturni spomenik bolje povezal s trgom in ga aktivno vključil v vse bolj razgibano turistično ponudbo Kozjanskega.

Dvor, graščina⁷⁶ s kozolcem in gospodarskimi poslopji, Hotemež 17⁷⁷

V obdobju poznega fevdalizma in po njegovem zatonu so ob grajskih in graščinskih stavbah ter dvorcih nastajale različne gospodarske stavbe, ki so se marsikje ohranile vse do današnjih dni. Pogosto so bile prostorsko ločene od gospodarskih bivališč in umeščene v okolje pristav, med izjemno razsežen agrarni obrat. Tudi tam so takšno gospodarsko enoto poleg bivalno upravne stavbe sestavljale gospodarske stavbe, med drugim hlevi, žage, šupe, golobjnaki, vinogradni dvorci s kletmi in kozolci. Zlasti dvojni kozolci so bili pogosto osrednja do-

⁷⁵ Prav tam, str. 51–53.

⁷⁶ Dvojna opredelitev tipa je povzeta po Stoparju (glej: Stopar, *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska*, str. 62).

⁷⁷ Še leta 2005 je imela osrednja pristava hišno št. Hotemež 17. Danes je brez označitve, vendar je iz več spletnih virov mogoče razbrati, da ima podjetje »Pohorje« del dejavnosti (živinoreja) še na tem naslovu, čeprav je vsa posest povsem zapuščena.

Kozolec pri dvorcu v Hotemežu z jugovzhodne strani, kjer ga že zarašča grmičevje in obrašča srobot (foto: V. Hazler, 14. 8. 2011).

Kozolec pri dvorcu v Hotemežu z jugozahodne strani (foto: V. Hazler, 14. 8. 2011).

minanta fevdalnih veleposestev, saj so po arhitekturnih razsežnostih, zahtevnosti gradnje in likovnih poudarkih praviloma presegali okoliško povprečje oziroma leseno gradnjo večinskega podložnega prebivalstva. Le tu in tam se je z njimi lahko primerjal kakšen res premožen kmet ali veleposestnik, na primer na zahodnem delu Notranjskega,⁷⁸ v Škofjeloškem hribovju,⁷⁹ na Dolenjskem⁸⁰ ali Štajerskem.⁸¹ Grajski oziroma graščinski kozolci so bili dejansko izjemnih konstrukcij in dimenzij, saj so nekateri obsegali po šest in celo osem parov oken ter merili čez 30 ali celo 40 metrov v dolžino.

V kategorijo presežnikov sodi tudi kozolec pri dvorcu v Hotemežu pri Radečah, ki je nastal »še« leta 1853, a je vse do konca drugega tisočletja ostajal del dokaj trdnega gospodarstva in se uporabljal kot vsestranski shrambeni objekt. Kozolec ima šest parov

oken in slikovito izrezljane podporne ročice. Dobršen del mreže tramičev v vzdolžnih branah je sicer že izgubil, a je še vedno najbolj dominanten objekt prostorsko razsežnega agrarnega obrata, ki ga je nazadnje upravljalo državno podjetje v obliki odprte enote kazensko poboljševalnega doma z bližnjega gradu Dvor pri Radečah.⁸²

Kozolec stoji le dober lučaj severno od osrednje pristave in se funkcionalno povezuje s sosednjimi hlevi in skladišči. Po denacionalizacijski odločbi skupaj s celotno posestjo ponovno pripada predvornim lastnicam, ženskemu nunskemu redu, Hčeram krščanske ljubezni – usmiljenkam, ki želijo posest prodati. Zavod za gozdove Republike Slovenije, Območna enota Brežice, si prizadeva območje pridobiti za ureditev Centra predelave lesa, saj je v sestavu posesti tudi velika žaga.⁸³

Južna stran renesančnega dvorca Golič z vogalnim stolpom brez prvotne zvonaste strehe – štiti ga začasna (?) streha v obliki ravne betonske plošče (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

⁷⁸ Kozolci srednjih in velikih kmetov z zidanimi stebri in tremi ali štirimi pari oken nad Hotavljami.

⁷⁹ Kozolec s šestimi pari oken nekdane Kalanove domačije, bolj znane kot Tavčarjev dvorec na Visokem.

⁸⁰ Kozolci s tremi pari oken s »perutmi« (podaljški v enojne kozolce) srednjih in velikih kmetov v Mirenski dolini, delo tesarja Janeza Gregoriča pred drugo svetovno vojno in po njej.

⁸¹ Kozolec s štirimi pari oken velikega kmeta iz Dolenje vasi pri Preboldu, ki sedaj odkupljen stoji na prireditvenem prostoru (Hmeljarski likof) v Braslovčah in je last tamkajšnje občine.

⁸² Na spletnih straneh je še ohranjen njihov naslov, ki pojasnjuje dejavnost: Pohorje proizvodnja opreme za protipožarno zaščito in namakanje, ulivanje in kovanje barvnih kovin ter kmetijska proizvodnja p.o. Tip dejavnosti: Storitve, Prodaja na drobno, Prodaja na debelo, Proizvajalec, Distributer, Uvoznik (elektronski vir: Hotemež – storitve – podjetje). Na tem naslovu so se ukvarjali še z živinorejo (elektronski vir: Hotemež – Živinoreja Hotemež).

⁸³ Povedal Jože Prah, univ. dipl. ing. gozd. (Hazler, TZ, *Hotemež*, 14. 5. 2012).

Dvorec Golič, Dobrnež 3, s pripadajočimi stavbami, Dobrnež 4 in 5

Dvorec Golič stoji na ravnici v vasi Dobrnež severovzhodno od Slovenskih Konjic. Nekoč domi-

nantna stavba se danes skupaj z dvema še »preživelima« stanovanjskima vilama izgublja v zaraščenem parku in razsežni obrtni coni.⁸⁴ V območje dvorca silijo novejša stanovanjske hiše in cestni obroč, ki območje dvorca ostro ločuje od gričevnatega

Dobrnež, dvorec Golič. Reklamni plakat Benedikta Hertla za stari in mladi konjak, s katerim je dobival vrhunska priznanja na številnih mednarodnih sejmih: leta 1891 v Tyanauu (zlata medalja), 1895 v Berlinu (zlata medalja) in 1895 v Parizu (zlata medalja) (vir posredoval J. Baraga, 2009).

⁸⁴ Pred leti je sedanji lastnik odstranil dotrajani dvovrstni topolov drevored iz srede 19. stoletja, ki je bil speljan v ravni črti od dvorišča proti jugozahodu do glavne ceste. Nado-

mestil ga je z novo zasaditvijo jagnedi, vendar so neznanci sadike kmalu uničili.

Dobrnež, podoba Goliča iz okrog leta 1895. Povečava z reklamnega plakata lastnika Benedikta Hertla (vir posredoval J. Baraga, 2009).

Dobrnež, podoba Goliča iz okrog leta 1895. Povečava z reklamnega plakata lastnika Benedikta Hertla. V ospredju je dvorec, levo vzdolž drevoreda je dolga stavba, poznejša Vila Helena, nasproti ji stoji tovarna konjaka. Iz kompleksa proti zahodu poteka dvoredni drevored visokoraslih topolov – jagnedi (vir posredoval J. Baraga, 2009).

zaledja, posejanega s travniškimi sadovnjaki, z vino-gradi in zaplatami gozdov ter raztresenimi kmečkimi domačijami in delavskimi domovi.

Danes je lastnik Goliča vinarsko-sadarsko podjetje »Zlati grič, d.o.o.«⁸⁵ iz Škalc pri Slovenskih Konjicah. H Goliču sodijo dvorec s hišno številko Dobrnež 3 in dve podobno zasnovani hiši s hišnima številkami Dobrnež 4 in 5, ki ju starejši domačini še prepoznajo po imenih: Vila Claudia in Vila Helena. Tako ju je po svojih hčerah in ženi poimenoval Benedikt Hertl, uspešni podjetnik in tovarnar češkega rodu, ki je na Goliču zagospodaril leta 1884 in med drugim v traktih Vile Claudia varil izvrsten konjak.⁸⁶

Dvorec Golič naj bi ime dobil po golem hribu, ki se nahaja v ozadju. Nekateri avtorji navajajo,⁸⁷ da

je bil v preteklosti obdan s širokim vodnim jarkom, katerega ostanek naj bi bil ribnik, ki je sedaj zasut.⁸⁸ Vodo v jarek in ribnik je verjetno dovajal bližnji potok Bezinščica, ki priteka s severa in se nato izliva v Dravinjo.

Dvorec Golič se v srednjeveških virih ne omenja. Leta 1542 ga je pozidal Adam Lindeški, kar pojasnjuje heraldična napisna plošča, ki je bila do okrog leta 1990 vzdana na steni osrednje veže, danes pa je na stopnišču Občine Slovenske Konjice.⁸⁹ Adam Lindeški je bil cesarski svetovalec in vladar nižjeavstrijskih dežel (1563–1564), a koliko časa je graščina še ostala v posesti Lindeških, ni znano.⁹⁰

V času lastništva rodbine Conti so dvorec leta 1635 močno poškodovali uporni kmetje, ki naj bi ga po nekaterih virih celo podrli.⁹¹ Plemiči Conti de

Slovenske Konjice. Nagrobnik zakoncev Hertl tik pod cerkvijo sv. Ane na konjiškem pokopališču (foto: V. Hazler, 24. 7. 2009).

⁸⁵ Hazler, *Vsebinski program podjetja »Zlati grič, d.o.o.«*.

⁸⁶ Reklamni letak z risbo Goliča, besedilom in na različnih sejmih doseženimi medaljami je podjetnik in tovarnar Benedikt Hertl uporabljal za promocijo svoje dejavnosti. Konjak je uspešno predstavil na več mednarodnih sejmih v Tyanauu (1891), Parizu (1895) in Berlinu (1895) ter dosegel zlate medalje. Podobne reklamne letake in celostno korespondenčno podobo (pisemski papir, računi) so ob prelomu 19. in 20. stoletja imeli tudi številni drugi tovarnarji, trgovci, gostilničarji in hotelirji, ki so poslovali v večjem delu Cislajtanijske, tj. zahodnega dela avstro-ogrske monarhije.

⁸⁷ Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 74; Zdovc, *Neobjavljeni in objavljeni prispevki za zgodovino Konjic*. 3. zvezek, str. 13.

⁸⁸ *Krajevni leksikon Slovenije III*, str. 294.

⁸⁹ Glasi se: »Der mogmoc (?) h(err) Adan, Herr zu Lindeckh, der

r(ömische)n khay(serlichen) M(ajestä)t Ratt und regent der Niederö(sterreich)ischen Lande, hat solihen Siz, genant am Golitsch, von neuen erpaut an(n)o s(o)m(ini) 1542. Apolen i Achacn paid sun.« Slovenski prevod: »Mogočni (?) gospod Adam, gospod Lindeški, rimskega cesarskega Veličanstva svetovalec in vladar nižjeavstrijskih dežel, je ta gradič, imenovan ob Goliču, iznova pozidal l. 1542. Apolonija in Ahacij, obeh sin« (prevod Avgust Stegenšek, glej: Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 74).

⁹⁰ Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*, str. 125; isti: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, str. 27.

⁹¹ Nekateri avtorji navajajo, da so ga razrušili, kar pa verjetno ne drži, temveč so ga, kot navaja Stopar, zgolj razdejali (glej: Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*, str. 126).

Comissano se kot lastniki omenjajo še leta 1790, nato dvorec prevzamejo plemeniti Berlendisi, leta 1822 pa grof Vincenc Gaisruck. Pred letom 1848 je bil lastnik Goliča Tomaž Gorinšek iz Laškega, leta 1884 sta mu sledila Čeha, že omenjeni varilec konjaka Benedikt Hertl in za njim Josip Klvaňa.⁹²

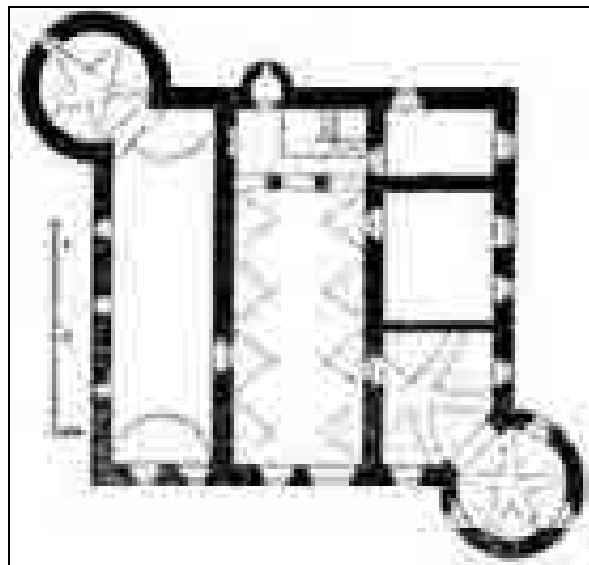
Benedikt Hertl (1839–1925) je umrl v častitljivi starosti 86 let. Žena Claudia (1848–1936) ga je preživela za enajst let in oba sta pokopana na konjiškem pokopališču. Po Benediktovi smrti so se Hertlovi spopadali s poslovnimi težavami, leta 1932 pa je dvorec zajel požar in ga zelo poškodoval. O dogodku je poročal tudi časopis *Slovenski gospodar*.⁹³

Leta 1948 je nova oblast Golič in vso posest nacionalizirala – postal je splošno ljudsko premoženje. Od leta 1949 do 1955 je tam delovala kmetijsko obdelovalna zadruga, pozneje živinska farma konjiškega državnega kmetijskega posestva,⁹⁴ nazadnje pa so Goliču dodelili današnjo namembnost – socialna stanovanja.⁹⁵

Dvorec

Nace Šumi je v svoji monografiji *Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem*⁹⁶ Golič označil za značilen primer štajerskega renesančnega dvorca,⁹⁷ ki ga v osi glavnega pročelja krasi bogato členjen

kamniti portal. Sicer pa je dvorec zasnovan kot visoka enonadstropna stavba skoraj kvadratnega tlorisa z dvema okroglima vogalnima stolpoma. Prvotno ju je prekrivala značilna zvonasta streha,⁹⁸ ki jo

Dobrnež 3. Tloris pritličja dvorca Golič (vir: Stegenšek, *Konjiška dekanija*, str. 75).

Dobrnež 3. Podoba dvorca Golič leta 1940 (vir posredoval J. Baraga, 2009).

⁹² Zdovc, *Neobjavljeni in objavljeni prispevki za zgodovino Konjic*, str. 11.

⁹³ Isti, *Dvorec Golič*, str. 18.

⁹⁴ Prav tam.

⁹⁵ V skromnih bivalnih razmerah v graščini in Vili Heleni živi še nekaj družin.

⁹⁶ Šumi, *Arhitektura*, str. 99.

⁹⁷ Stopar, *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem štajerskem*, str. 125.

⁹⁸ Stopar jo imenuje »stožčasta kapa« (glej: Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*, str. 27).

Dobrnež 3. Dediščinsko in gradbeno razvrednoteno zunanjščino dvorca Golič zakrivajo neavtohtone vrbe, ki so jih pred leti zasadili stanovalci, da lahko poleti uživajo v prijetnem hladu (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

je severni stolp izgubil leta 1962, južni pa kmalu po letu 1980.⁹⁹ Stropni odprtini sta v obeh primerih nadomestili ravni betonski plošči.

Tlorisna razvrstitev prostorov v pritličju in nadstropju je približno enaka. V pritličju je v osrednjem delu stavbe široka veža z banjastim obokom, ki je opremljen s sosvodnicami. Levo je banjasto obokana klet, desno pa trije manjši prostori. Prvi prostor ima zvezdasti obok in je povezan z vogalnim stolpom, kjer je zvezdasti obok še bolj izrazit. Podoben obok ima tudi prostor v nasprotnem vogalnem stolpu. V veži sta ohranjena portala iz 16. stoletja z lahno posnetimi robovi. V 19. stoletju so zunanjščino temeljito predelali, kar je razvidno ob pregledu delno že odpadajočih ometov. Predelavo je doživela tudi notranjščina, kjer je novejša predvsem stopnišče z leseno ograjo. V nadstropju je velika veža z več vhodi v bivalne prostore. Strop v veži ima značilno dekorativno poslikavo iz okrog leta 1870.

Vila Claudia

Vila Claudia je nadstropna stavba podolgovatega tlorisa z dvokapno streho naklona okrog 45°, ki je prekrita z bobrovcem. Orientirana je sever : jug, pozidana iz polne opeke, v celoti ometana in belo pobeljena. Na zahodni strani je imela pripojeno leseno verando, ki je neznankdaj povsem propadla. V pritličju in nadstropju so se ohranila prvotna pokončna okna značilnih oblik z valovito obrezanimi lesenimi okvirji (*špaletami*) in lesena vrata na glavnem vzhodnem pročelju v skrajnem levem in desnem delu stavbe.¹⁰⁰

Iz risbe iz okrog leta 1895 je mogoče razbrati, da je bila takrat stavba bistveno večja in da je imela tloris v obliki križa. V njenem severovzhodnem kotu naj bi stal razmeroma visok tovarniški dimnik destilacije konjaka, ki pa je na drugi risbi postavljen na koncu zahodnega trakta.¹⁰¹ Tudi o dimniku danes ni več sledi, obdržala se je le Vili Heleni podobno oblikovana zunanjščina.

⁹⁹ Stopar trdi: »... da so jo 1962 odstranili in jo nadomestili z betonsko ploščo« (glej: Stopar, prav tam), kar potrjuje tudi izjava Janeza Lešnika (Hazler, *TZ, Slovenske Konjice*, 6. 6. 2012). Avtor tega zapisa se strehe nad južnim stolpom spominja vsaj še do leta 1980, vendar je bila že takrat v zelo slabem stanju.

¹⁰⁰ Trenutno je stavba povsem prazna in propada. Ometi na več mestih odpadajo, stavbo obraščata grmičevje in drevje, močno je poškodovano stavbno pohištvo, streha že kliče po ponovnem prekritju ali vsaj zasilnem krpanju lukenj.

¹⁰¹ Panoramski risbi z visoko dvignjenega gledišča (najmanj okrog 50 metrov nad tlemi) nista povsem zanesljiva posnetka realnega stanja in vsebujeta kar nekaj napak. Najbolj očitna je različna lokacija dimnika (glej sl. na str. 776).

Dobrnež 4. Današnja podoba Vile Claudie, ki terja čimprejšnjo obnovo, saj so ji dnevi preživetja dobesedno šteti (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

Dobrnež. Razglednica iz okrog leta 1910 prikazuje Vilo Claudio (levo), dvorec Golč in Vilo Heleno (desno) (vir posredoval J. Baraga, 2009).

Vila Helena

Tudi Vila Helena je nadstropna stavba podolgovatega tlorisa z dvokapno streho naklona okrog 45°, ki je prekrita z bobrovcem. Orientirana je v smeri sever : jug, pozidana iz polne opeke, v celoti ometana in belo pobeljena. Zgrajena je bila v začetku 19. stoletja; najdemo jo namreč že v franciscejskem katastru iz leta 1825, ki jo postavlja na mesto, kjer stoji danes. Na tem mestu je upodobljena tudi na omenjenem reklamnem listu iz okrog leta 1895. Risba jo prikazuje kot izrazito podolgovato 10-osno stavbo s po dvema vhodoma na glavnem pročelju. Takrat še ni imela pripojene lesene verande na dvoriščnem (južnem) pročelju. Hertlovi so jo po letu 1895 bistveno skrajšali (na današnjih 5 osi) in nato postavili še leseno verando, kakršno je imela tudi Vila Claudia. Stavba je z verando upodobljena že na fotografiji iz okrog leta 1910 in od takrat se njena zunanjsčina ni več pomembneje spremenila.

Posebnost Vile Helene je likovno bogat lesen portal na glavnem pročelju stavbe s kaneliranimi podboji, s pravokotniki členjeno preklado in močno profilirano gredo. Zanimiva so tudi prvotna okna, ki so pokončnih oblik z valovito obrezanimi lesenimi okenskimi okvirji. Pod zgornjim zaribanim ometom se skrivajo ostanki prvotnih ometov in značilen sistem razporeditve oken in lin.

Dobrnež 5. Glavni portal Vile Helene (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

Dobrnež 5. Današnja podoba Vile Helene, ki terja čimprejšnjo obnovo in izselitev stanovalcev, ki z brezbržnim odnosom slabšajo njeno podobo – tudi s postavljanjem vsemogočih dvoriščnih pritiklin (foto: V. Hazler, 17. 7. 2009).

Vila Helena je sicer še v zadovoljivem gradbenem stanju, vendar videz zunanjsčine kvarijo samovoljne preureditve stanovalcev. Te zmanjšujejo njeno dediščinsko in gradbeno vrednost ter so (žal) slab primer nenadzorovanega upravljanja in tudi varstva objekta kulturne dediščine, ki nima prav veliko likovnih in arhitekturnih atraktivnosti, a je vendar neločljiv člen pomembnega kompleksa dvorca Golič.

Predlagane ureditve območja dvorca Golič

Vse tri predstavljene stavbe so dediščinsko in gradbeno razvrednotene, vendar jih je mogoče, vključno s parkom in pripadajočimi zemljišči, še preurediti v kakovostno kulturno in turistično središče. V dvorcu je predviden hotel visoke kategorije, z recepcijo, restavracijo, hotelskimi sobami, kapelo za občasno katoliško bogoslužje internega značaja (hotelski gostje), vinoteko z degustacijami vin in podobno. Tam naj bi potekali tudi izobraževalni seminarji in večeri renesančne glasbe, ki jih je poleti mogoče izvesti tudi v urejenem parku. Predvideni so še vrtno prostočasne dejavnosti, vrtna restavracija, jezdjenje konj ter vožnja s kočijami po parku in

okolici. Ena glavnih ponudb bi bila prodaja hišnega konjaka, ki bi ga v svoji destilarni proizvajal »Zlati grič, d.o.o.«.

V Vili Claudii je načrtovana umestitev energetskega središča, shrambe za živila in orodje, nekaj sob za zaposlene in stanovanje za oskrbnika celotnega območja dvorca Golič.

V Vili Heleni je predvidena ureditev apartmajev visokega hotelskega standarda. Gostje se bodo po želji oskrbovali sami ali pa jedli v glavni hotelski restavraciji dvorca.

O grajskih kletih kot »temeljih« fevdalnih gospodarstev

V letih 2006 in 2007 sem izvedel raziskavo o vinskih kletih na Slovenskem. V knjižni izdaji sem predstavil petinsedemdeset različnih tipov vinskih kleti,¹⁰² med drugim tudi kleti v gradovih, graščinah in dvorcih. Raziskava je ugotovila zastopanost kleti v večini grajskih stavb, ki so tam delno (npr. Šrajbarski turn pri Krškem) ali povsem vkopane (npr. grad Brežice) pod pritličje in so praviloma obokane. Nekateri gradovi¹⁰³ so imeli po vi-

Veličane 56. Zidanica Malek v Jeruzalemskih gorica (foto: V. Hazler, 19. 11. 2006).

¹⁰² Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*.

¹⁰³ Poleg njih tudi samostani; npr. stiški samostan je imel v

kraju Sevno pod Trško goro pri Novem mestu velik dvorec s kletjo Bajnof. Ohranile so se menda samo kleti, ki so zasute na dvorišču sedanje Vinske kleti Bajnof, ki domuje v nekdanjem hlevu omenjenega dvorca.

*Veličane 56. Vkopana klet zidanice Malek
(foto: V. Hazler, 19. 11. 2006).*

*Visole 40. Razkošni Eglsdorferjev štok ima povsem vkopano klet, ki pa je danes drvarnica
(foto: V. Hazler, 12. 7. 2008).*

nogradniških območjih postavljene vinogradne stavbe s stanovanji in kletmi ter spremljajočimi gospodarskimi poslopji. Ena takšnih je zidanica Malek v Jeruzalemskih gorica, ki je nekdaj pripadala gospodstvu Branek na območju Branoslavcev, katerega lastniki so bili Mauerji, za njimi do leta 1903 grofje Codroipo iz Vidma v Italiji, nato pa do nacionalizacije posesti vinski trgovci Fischeraui iz Leobna.¹⁰⁴

Plemiške družine so imele na vinogradniških območjih viničarske gospodarske obrate z osrednjim bivalnim dvorcem, pa tudi *štoker*,¹⁰⁵ razkošnim vilam podobne stavbe, kjer so poletne mesece preživljale v družinju in zabavah. V 19. stoletju je vse več vinogradniških posesti prehajalo v meščanske roke, vendar so se objekti in vinogradi obdržali, prav tako kot sladkobne razvade lastnikov.

Raziskovanje vinskih kleti na Slovenskem ni dokončano delo. Predvsem ni dokončano raziskovanje kleti pod gradovi, graščinami in dvorci ter ločenih vinogradnih stavb. Tematika je pomembna, ker grajskim gospodarstvom daje nove pomenske razsežnosti. Nekatere med njimi so predstavljene v knjigi *Vinske kleti na Slovenskem*,¹⁰⁶ vendar pa slovenski gradovi, graščine in dvorci hranijo še vrsto teh pomembnih stavbnih sestavin, ki so bile vedno pomemben del gospodarskega in družabnega utripa grajske poselitvene enote. Številne, kot so na primer kleti v gradu Lemberg pri Dobrni, graščini Ravno polje pri Kungoti na Dravskem polju, gradu Borl, dvorcu Štatenberk, dvorcu Dob pri Mirni na Dolenskem, gradu Ptuj, gradu Cmurek, gradu Hrastovec, gradu Rihemberk, gradu Vipolže v Brdih, Zajčjem gradu v Podnanosu in druge, so izvrstna priložnost za nadaljnje celostne in celovite raziskave grajskih poselitvenih enot in pripadajočih obdelovalnih površin, nenazadnje tudi nekoč razsežnih grajskih vinogradov.

Sklep

Razmišljanje etnologa o grajskih poselitvenih enotah v slovenski raziskovalni praksi ni novost. Ob koncu 80. in na začetku 90. let 20. stoletja se je s problematiko bivalne kulture gradov srečeval umetnostni zgodovinar in etnolog Gorazd Makarovič. Na podlagi dobrega poznavanja evropske literature in analogij je predstavil življenje na nekaterih slovenskih gradovih.¹⁰⁷ Dokazal je, da se lahko tudi

etnologi vključijo v raziskovanje grajske arhitekture, kar je bil pred tem bolj »privilegij« umetnostnih zgodovinarjev in arhitektov. Seveda mora biti raziskovalec za to delo ustrezno usposobljen (poznavanje zgodovine, umetnostne zgodovine, jezikov itd.). Tem izzivom je v prvi polovici 90. let sledilo širše zanimanje mlajših etnologov za to problematiko. Tako je leta 1994 v knjižni izdaji izšlo diplomsko delo Bernarde Potočnik z naslovom *Hmeljnik*,¹⁰⁸ v katerem je avtorica raziskala način življenja plemičev Wambolt von Umstadt v obdobju med prvo in drugo svetovno vojno na gradu Hmeljnik. Nato je grajska tematika ponovno postala bolj ali manj obrobna etnološka tema, dokler se ni v novem tisočletju v različne grajske prireditve vključil etnolog Janez Bogataj. Napisal je vrsto jedilnih listov za grajske pojedine, pripravil scenarije za prireditve na Ljubljanskem gradu (npr. protokol za grajske pisake) in koncept ureditve zbirk za sevniki grad ter leta 2010 sodeloval v projektni skupini skupaj z Narodnim muzejem, Slovenskim etnografskim muzejem in Tehniškim muzejem Slovenije pri snovanju in postavitvi muzejske zbirke na gradu Bogenšperk. Bogataj je v *Slovenskih novicah* tedensko objavljaj podlistek s krovnim naslovom *Okusiti Slovenijo* in med drugim objavil članek z naslovom *V gradovih po kmečko*.¹⁰⁹ S tem pa je bila bera etnoloških stikov z gradovi do danes bolj ali manj zaključena.

Pričujoči sestavek je nadaljevanje avtorjevega zanimanja za problematiko gradov. Zanimanje se je razvilo iz povabila k sodelovanju pri monografski predstavitvi gradu Tuštanj, kjer je avtor obravnaval njegove gospodarske dejavnosti, nato pa se je ponovno odzval povabilu urednika *Kronike* na odmeven posvet »Razumeti grad – vloga in pomen gradov na Slovenskem«, kjer je poskušal opozoriti na celovito in celostno obravnavo grajskih poselitvenih enot, skupaj z vsemi njihovimi pripadajočimi stavbami in napravami, kar je v nekaterih tujih raziskovalnih okoljih že poznana praksa.¹¹⁰ Ob tem je razvijal metodološki vidik z vidika celovitosti obravnav gradov v vseh njihovih pojavnih oblikah v času in prostoru tako po horizontalnem kot vertikalnem načelu. Opozoril je tudi na pomen celostne obravnav gradov, ki jo razume predvsem v pomenu interdisciplinarnosti, kar v dosednji raziskovalni praksi ni bila vedno prioriteta. Po avtorjevem mnenju je zelo pomemben tudi efekt recepcije in percepcije, saj ni vseeno, kako dediščino sprejememo, jo prepoznamo, ovrednotimo in nato po kakovostni obnovi vključimo v življenje, pogosto v precej drugačni

¹⁰⁴ Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*, str. 72–73.

¹⁰⁵ Ime *štoker* (iz nem. Stock = nadstropje) za nadstropno vilo (dvorec) z vkopano kletjo je poznan predvsem na vinogradniškem območju Visol nad Slovensko Bistrico (o tem več: Hazler, *Vinske kleti na Slovenjebistriškem*, str. 240–242).

¹⁰⁶ Hazler, *Vinske kleti na Slovenskem*.

¹⁰⁷ Makarovič, *Pričevanje romanskega gradu Gamberka*, str. 125–162; isti, *Grad Vodriž*, str. 30–80; isti: *Pričevanje gotskega stolpa Keblja o stanovanjski kulturi*, str. 143–205.

¹⁰⁸ Potočnik, *Hmeljnik*.

¹⁰⁹ Bogataj, *V gradovih po kmečko*, str. 15.

¹¹⁰ Müllner, *Kärntner Stadelfenster*, npr. str. 34–35, 61, 65, 152–153, 156–157, 164, 165, 180–181, 182–183; glej tudi: Frick, *Alte Kärnter Bauernhöfe*.

podobi. Zato je obnova ena najodgovornejših konservatorskih nalog, ki se je njeni nosilci povsem zavejo šele po uspešnem ali neuspešnem preizkušanju nove življenjske zgodbe obnovljenega objekta v javnem življenju. Pri tem je vključitev v programe kulturnega turizma pravzaprav ključna za obstoj takega spomenika.

Naj dodam še naslednjo misel. Pričujoči zapis ni kritika dosedanjih raziskovalnih prizadevanj uglednih raziskovalcev gradov na Slovenskem, ampak zgolj spodbuda k celovitemu in celostnemu raziskovanju te impresivne stavne dediščine in spremljanju njihovih kulturnih oblik. Prepričan sem, da je s takšnih raziskovalnih izhodišč delež etnoloških raziskav še kako pomemben in uporaben.

VIRI IN LITERATURA

- Baš, Franjo: Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 24, 1929, str. 71–90.
- Baš, Franjo: Hmeljarstvo v Savinjski dolini. *Geografski vestnik*, 1, 1925, str. 40–51.
- Baš, Franjo: Kobanski hram. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 23, 1928, str. 17–42.
- Bogataj, Janez: V gradovih po kmečko. Okusiti Slovenijo. *Slovenske novice*, 13. marec 2008, str. 15.
- Curk, Jože: *Sakralni spomeniki na območju občine Šmarje pri Jelšah. Topografsko gradivo VI*. Celje: Zavod za spomeniško varstvo Celje, 1967.
- Čufar, Katarina, Velušček, Anton: Dendrologija in dendrološke raziskave v Sloveniji. Hočevarica – enolitsko kolišče na Ljubljanskem barju. *Opera Instituti Arhaeologici Sloveniae*, 8, 2004, str. 263–273.
- Frick, Anton: *Alte Kärnter Bauernhöfe*. Berwang/Tirol: Steiger Verlag, 1987.
- Grabner, Mojca: Območje konjiške občine na prvi vojaški specialki za slovensko ozemlje v letih 1763–1787. *Konjiško. 850 let prazupnije 1146–1996* (ur. Anton Ožinger in Ivan Pajk). Slovenske Konjice: Nadžupnijski urad Slovenske Konjice, 1996, str. 28–33.
- Gričnik, Anton: Mati mnogih hčera. Narodopisni paberki in drobtine. *Konjiško. 850 let prazupnije 1146–1996* (ur. Anton Ožinger in Ivan Pajk). Slovenske Konjice: Nadžupnijski urad Slovenske Konjice, 1996, str. 294–324.
- Haruzin, Aleksander: Krestjanin Avstrijskoj Krajny i jego pastrojki (Kmet avstrijske Kranjske in njegove zgradbe). *Živaja starina: žurnal o ruskom folkloru i tradicionnoj kul'ture*, 12, Sankt Peterburg, 1902.
- Haruzin, Aleksander: Žilišče Slovinca Verchnjej Krajny. *Živaja starina: žurnal o ruskom folkloru i tradicionnoj kul'ture*, 12, Sankt Peterburg, 1902.
- Hazler, Vito: Kmet in graščak. O gospodarstvu gradu Tuštanj. *Kronika*, Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah, 57, 2009, št. 2, str. 419–430.
- Hazler, Vito: Leseni čoki. Dediščina tlakovanja na Slovenskem. *Les*, 60, 2008, št. 9, str. 333–339.
- Hazler, Vito: Mlin brez mlina. Obnova domačije »Pri špenglerju«, kulturnega spomenika Kroflnov mlin. *Glasnik slovenskega etnološkega društva*, 48, 2008, št. 1–2, str. 35–43.
- Hazler, Vito: *Mlinarjeva zidanica, Mali Vrh 33. Konservatorska izhodišča za obnovo*. Zbirka Kulturna dediščina, 2. Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete, 2008. (elektronska knjiga/izdaja: http://etnologija.etnoinfo.org/sl/informacija.asp?id_meta_type=73&id_informacija=440).
- Hazler, Vito: O kulturi vinskih kleti na Slovenskem. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 49, 2009, št. 3/4, str. 5–13.
- Hazler, Vito: Ojačati ili razgraditi baštino? Baština starih obrta i obnova baštinjenih građevina. *Tradicijiski obrti – izazov za kulturni turizam. Zbornik radova s međunarodne konferencije, 30. in 31. siječanj 2008, Donja Stubica* (ur. Goranka Horjan in Aleš Gačnik). Gornja Stubica: Muzeji Hrvatskog Zagorja, 2008, str. 61–71.
- Hazler, Vito: *Podreti ali obnoviti? Zgodovinski razvoj, analiza in model etnološkega konservatorstva na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Rokus, 1999.
- Hazler, Vito: Varstvo kulturne (stavbne) dediščine. (Raz)korak med teorijo in prakso. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 43, 2008, št. 3–4, str. 9–17.
- Hazler, Vito: Vinske kleti na Slovenjebistriškem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica III* (ur. Ferdinand Šerbelj in Stane Gradišnik). Slovenska Bistrica: Zavod za kulturo Slovenska Bistrica, 2009, str. 205–253.
- Hazler, Vito: *Vinske kleti na Slovenskem. 75 vinskih kleti vinorodnih dežel Podravja, Posavja in Primorske/Wine cellars in Slovenia. Review of 75 wine cellars in Slovenia*. Ljubljana: Založba Kmečki glas, 2007.
- Jakič, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem*. Radovljica: Didakta, 1995.
- Knific, Vladimir: Matija Murko in varstvo ljudskega stavbarstva. *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj* (ur. Rajko Muršič in Mojca Ramšak). Ljubljana: Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika SED, št. 23), 1995, str. 58–66.
- Komelj, Ivan: Poročilo o gradu Hmeljnik. *Varstvo spomenikov*, VI, 1959, str. 74.

- Krajevni leksikon Slovenije III*. Ljubljana, 1976.
- Lah, Ljubo: Od arhitekturnega konzervatorstva, obnove in prenove do integralnega varstva dediščine. *Urbani izživ*, 12, 2001, št. 1, str. 31–45.
- Ložar, Rajko: Kmečki dom in kmečka hiša. *Narodopisje Slovencev I* (ur. Rajko Ložar). Ljubljana: Založba Klas, 1944, str. 62–97.
- Ložar, Rajko: Naselje in zemljišče. *Narodopisje Slovencev I* (ur. Rajko Ložar). Ljubljana: Založba Klas, 1944, str. 53–61.
- Makarovič, Gorazd: Pričevanje romanskega gradu Gamberka o stanovanjski kulturi. *Varstvo spomenikov*, 30, 1988, str. 125–162.
- Makarovič, Gorazd: Grad Vodriž, spomenik zgodnjegotske viteške stanovanjske kulture. *Etnolog*, 1 (52), 1991, str. 30–80.
- Makarovič, Gorazd: Pričevanje gotskega stolpa Keblja o stanovanjski kulturi. *Etnolog*, 5 (56), 1995, str. 143–205.
- Maroevič, Ivo: *Sadašnjost baštine*. Zagreb: Društvo povijesničara umjetnosti Hrvatske, 1986.
- Melik, Anton: *Kozolec na Slovenskem*. Ljubljana: Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 10. Etnografsko-geografski odsek 1, 1931.
- Melik, Anton: *Slovenija I*. Ljubljana: Slovenska matica, 1935–1936, 1935, str. 530–625.
- Mihalič, Tanja: *Slovenski gradovi – financiranje, ekonomika, upravljanje: modeli financiranja, ekonomike, varstva in upravljanja s kulturno dediščino: končno poročilo*. Ljubljana: Raziskovalni center Ekonomske fakultete: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 2000.
- Milošič, Franc: Namesto veselja spor s spomeničarji. *Delo*, sreda, 16. maja 2012, str. 14.
- Müllner, Dieter in Ingeborg: *Kärntner Stadelfenster*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn, 2007.
- Murko, Matija: Narodopisna razstava češko-slovenska v Pragi l. 1895. Ljubljana: *Letopis Slovenske Matice za leto 1896*, 1896, str. 75–137.
- Novak, Vilko: *Raziskovalci slovenskega življenja*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Pisno in slikovno gradivo o Muzeju na prostem Rogatec* (Zasebni arhiv Vito Hazler).
- Potočnik, Bernarda: *Hmeljnik. Način življenja plemiške družine Wambolt von Umstadt med prvo in drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo (Knjižnica Glasnika SED 22), 1994.
- Predlog za razglasitev kulturnih spomenikov v občini Slovenske Konjice*. Celje: Zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Celje, 1990.
- Rojc, Petra: *Grad Ribemberk. Seminarska naloga 2*. Založbe (seminarska naloga na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo FF UL), 2004.
- Sanz, Nuria: *Living wooden culture throughout Europe*. Strasbourg: Council of Europe, 2002.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stegenšek, Avgust: *Konjiška dekanija. Umetniški spomeniki lavantinske škofije*. Drugi zvezek. Maribor: samozaložba, 1909.
- Stele, France: *Politični okraj Kamnik. Topografski oris*. Ljubljana: Umetnostno-zgodovinsko društvo v Ljubljani, 1929.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1987.
- Stopar, Ivan: *Gradovi, graščine in dvorci na Slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, 1982.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: Založba Park, Znanstveni tisk Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete, 1991.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji. Med Kozjanskim in porečjem Save*. Ljubljana: Viharnik, 1993.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Območje Kamnika in Kamniške Bistrice*. Ljubljana: Viharnik, 1997.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. I. Gorenjska. Med Goričanami in Gamberkom*. Ljubljana: Viharnik, 2000.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska. Med Bogenšperkom in Mokricami*. Ljubljana: Viharnik, 2001.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji. II. Dolenjska, Tretja knjiga. Porečje Temenice in Mirne*. Ljubljana: Viharnik, 2002.
- Šarf, Fanči: Domovi v Draščih s posebnim pogledom na stanovanjsko raven. *Slovenski etnograf*, 20, 1967, str. 6–37.
- Šarf, Fanči: Lesene strehe v Sloveniji. *Slovenski etnograf*, 29, 1976, str. 53–74.
- Šumi, Nace: *Arhitektura šestnajstega stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1966.
- Velušček, Anton (ur.): *Koliščarska naselbina Stare gmajne in njen čas. Ljubljansko barje v 2. polovici 4. tisočletja pr. Kr.* Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2010.
- Vrišer, Sergej: K problematiki baroka na Slovenjebistriškem. *Zbornik občine Slovenska Bistrica II* (ur. Ferdo Šerbelj). Slovenska Bistrica: Kulturna skupnost Slovenije in Kulturna skupnost občine Slovenska Bistrica, 1990, str. 114–118.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine* (Ur. l. RS, št. 16/2008).
- Zdovc, Vinko: Dvorec Golič. Sprehod skozi čas. *Novice*, Slovenske Konjice, 1998, str. 18.
- Zdovc, Vinko: *Neobjavljeni in objavljeni prispevki za zgodovino Konjic. 3. zvezek*. Slovenske Konjice, 2003 (ur. Boštjan Zdovc, tipkopis).
- Zemljiška knjiga Slovenske Konjice. Katastrska občina Tepanje.

TERENSKI ZAPISKI

Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Dravinjska dolina I*, 16. 7. 2009.

Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Dravinjska dolina II*, 24. 7. 2009.

Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Dravinjska dolina III*, 4. 8. 2009.

Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Kamnik: Srednjeveški dnevi v Kamniku*, 11. 6. 2011.

Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Logatec z okolico*, 10. 5. 2012.

Hazler, Vito: *Terenski zapiski, Ljubljana, Hotemež*, 14. 5. 2012.

INFORMATORJI

Baraga, Jože, Vešenik, publicist, upokojenec (pogovor: 4. 8. 2009, 12. 5. 2012).

Gabršček, Silvester, Ljubljana, uslužbenec Ministrstva za izobraževanje, znanost, kulturo in šport (pogovor: 21. 5. 2012).

Lampret, Angela, Škalce, upokojenka (pogovor: 4. 8. 2009).

Lešnik, Janez, Škalce, upokojeni direktor podjetja Zlati grič iz Škalc pri Slovenskih Konjicah (pogovor: 4. 8. 2009; 17. 7. 2009; 24. 7. 2009).

Prah, Jože, Sevnica, uslužbenec Zavoda za gozdove, Območna enota Brežice, Krajevna enota Radeče (14. 5. 2012).

Zdovc, Vinko, Slovenske Konjice, publicist, upokojenec (pogovor: 17. 7. 2009).

SPLETNI VIRI:

Dvorec Golič:

Vir:

http://sl.wikipedia.org/wiki/Dvorec_Goli%C4%8D (10. 4. 2010).

Dvorec Golič – fotografije

Vir:

https://www.google.si/search?tbm=isch&hl=sl&source=hp&biw=1680&bih=869&q=Dobrne%C5%BE%2C+gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&gbv=2&coq=Dobrne%C5%BE%2C+gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&aq=f&aqi=&aql=&gs_l=img.3...1953.9188.0.9563.23.6.0.17.17.0.188.860.0j6.6.0...0.0.FOV-X-DdOK

[g#hl=sl&gbv=2&tbm=isch&sa=1&q=gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&coq=gra%C5%A1%C4%8Dina+Goli%C4%8D&aq=f&aqi=&aql=&gs_l=img.3...52766.52766.0.53828.1.1.0.0.0.0.281.281.2-1.1.0...0.0.KTIO2UtoU8&bav=on.2,or.r_gc.r_pw.r_qf.,cf.osb&fp=beba1b0802bbfc4f&biw=1680&bih=869](http://www.storitev.si/podjetje/138860) (15. 5. 2012).

Hotemež – storitve – podjetje

Vir:

<http://www.storitev.si/podjetje/138860> (14. 5. 2012).

Hotemež – Živinoreja Hotemež

Vir:

<http://www.infocity.si/zivinoreja-hotemez/iz-kaznica> (14. 5. 2012).

Požgani gradovi na Slovenskem

Vir:

http://www.goriskipanterji.com/index.php?Itemid=65&catid=38:nnst&id=454:pogani-gradovi-na-slovenskem-del&option=com_content&view=article (6. 5. 2012).

Slovenski graščak iz Globasnice

Vir:

http://www.dnevnik.si/tiskane_izdaje/dnevnik/59815 (17. 8. 2012).

Srednjeveški dnevi v Kamniku

Vir:

http://www.kamnik-tourism.si/index.php?option=com_events&task=view_detail&agid=1689&year=2011&month=6&day=11&Itemid=44 (20. 8. 2011).

Strokovne zasnove varstva kulturne dediščine za območje občine Slovenske Konjice. Celje, februar 2008.

Vir:

http://giskd2s.situla.org/evrdd/SZ/eVRD_SZ_Slovenske_Konjice_2008_02_00.pdf (2. 6. 2012).

Šrajbarski turn

Vir:

http://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%A0rajbarski_turn (8. 5. 2012).

ZUSAMMENFASSUNG

Die Wirtschaftsgebäude von Burgen, Schlössern und Höfen in einer ganzheitlichen zeitgenössischen Rezeption und Perzeption des kulturellen Erbes

Schlossbauten sind seit Jahrzehnten eine Forschungsdomäne vor allem der Kunstgeschichte, der Geschichte, der Architektur und der Landschaftsarchitektur, die sich aber größtenteils der Gestaltung der Schlossparks und anderer Formen der Naturgestaltung widmet. Wesentlich weniger Interesse für die Kultur der Schlösser zeigten die slowenische Ethnologie und Folkloristik, die diese Problematik vor allem aus der Perspektive des nichtmateriellen Erbes bzw. der Geisteskultur betrachteten. Gegenstand ihrer Forschung waren vor allem die erzählte Überlieferung, Volksagen, Geschichten, Gedichte und Sprichwörter, die Burgen und Schlösser vor allem aus der Sicht der Volkskultur thematisierten. Wesentlich mehr Interesse für eine Gesamtsicht zeigten die Ethnologen erst in den letzten vier Jahrzehnten, als die Lebensweise aller Berufs- und Sozialgruppen, also auch der Bewohner der Burgen, Schlösser und Höfe ins Zentrum ihrer Betrachtung trat.

Später trat die Schlossthematik erneut in den Hintergrund der ethnologischen Forschung, bis sich im neuen Jahrhundert der Ethnologe Janez Bogataj bei diversen Veranstaltungen auf Schlössern zu engagieren begann. Er setzte eine ganze Reihe von Speisekarten für Soupés auf Schlössern zusammen, konzipierte Szenarien für Veranstaltungen auf der Burg von Ljubljana (z. B. ein Protokoll für die Laibacher Pfeifer) und erstellte ein Konzept für die Sammlungen auf der Burg von Sevnica (Lichtenwald). 2010 wirkte er gemeinsam mit dem Nationalmuseum, dem Slowenischen ethnographischen Museum und dem Technischen Museum in der Projektgruppe für die Gestaltung und Aufstellungen der Sammlung auf der Burg Bogenšperk (Wagensberg) mit. Bogataj veröffentlichte in den »Slovenske Novice« wöchentlich ein Feuilleton mit dem Titel »Okusiti Slovenijo« (Slowenien erschmecken) und schrieb unter anderem einen Artikel mit dem Titel »In den Schlössern auf bäuerliche Art«. Damit ist die Aufzählung der ethnologischen Kontakte zu den Schlössern mit einigen Ausnahmen bis heute mehr oder weniger abgeschlossen.

Zu diesen Ausnahmen können auch die Forschungsbemühungen des Autors dieser Zeilen gezählt werden, als er zu einer interdisziplinären Untersuchung des Schlosses Tuštanj (Tuffstein)

eingeladen wurde. Hier untersuchte er die wirtschaftlichen Tätigkeiten und Wirtschaftsgebäude. Später wirkte er auf Einladung des Hauptredakteurs der Kronika auch bei dem wichtigen Workshop »Das Schloss verstehen – Rolle und Bedeutung der Burgen und Schlösser in Slowenien« mit, bei dem er auf eine ganzheitliche Betrachtung der Siedlungseinheiten, das Schloss zusammen mit allen dazugehörigen Gebäuden und Vorrichtungen aufmerksam machte. Diese Betrachtungsweise ist in einigen anderen Ländern bereits üblich. Im Beitrag versuchte er, den methodologischen Aspekt aus der Perspektive der ganzheitlichen Betrachtungsweise der Schlösser zu entwickeln, in allen seinen Erscheinungsformen in Zeit und Raum, sowohl nach dem horizontalen als auch dem vertikalen Prinzip. Nach dem horizontalen Prinzip sollten Burgen und Schlösser sowie die dazugehörigen Gebäude aus der Perspektive der Gesamtansicht des besiedelten Musters erforscht werden, ausgehend vom Kern der Burg (des Schlosses) bis zu allen Wirtschaftsgebäuden, Mauern, Zäunen, Parkanlagen, Fischteichen, Wegen und Straßen zu den Grundstücken und den weiter entfernten, ebenfalls dazu gehörenden Wirtschaftseinheiten – den Meierhöfen. Nach dem vertikalen Prinzip sollten die Burgen und Schlösser sowie die dazu gehörigen Bauten als Einzelobjekte untersucht werden, vom Keller, Erdgeschoss, Stockwerken, Dachböden, Dachstühlen, bis zu den Dächern, Rauchfängen und allen anderen Dach- und Gebäudeteilen, da gerade diese Objekte in der Regel die Einführung von technologischen und technischen Neuerungen bezeugen.

Der Autor machte auch auf die Bedeutung der Burg- und Schlösserforschung als Gesamtheit aufmerksam, die er vor allem als interdisziplinär versteht, was in der bisherigen Forschungspraxis des Kulturerbes nicht immer eine Priorität darstellte. Auch der Effekt der Rezeption und Perzeption sei nach der Meinung des Autor sehr wichtig, da es nicht egal sei, welches Erbe angenommen, anerkannt und geschätzt wird, um dann nach qualitativvoller Renovierung mit Leben erfüllt zu werden – häufig in ganz anderer Form als ehemals. Deshalb sei die Renovierung eine der verantwortungsvollsten konservatorischen Aufgaben.

Im Artikel wurden fünf Beispiele für die Praxis des Denkmalschutzes an verschiedenen Bestandteilen der zu Burgen und Schlössern gehörenden Siedlungsräume vorgestellt: die Wirtschaftsobjekte des Schlosses Tuštanj, das Wirtschaftsgebäude des Schlosses Križ (Kreuz) bei Komenda, die ehemalige Schlossmühle und Säge des Schlosses Kozje (Drachenburg), die Doppelharfe und die dazugehörigen Wirtschaftsgebäude beim Schloss Hotemež (Hotemesch), den Hof Golič (Golitsch) mit den dazu gehörigen, erhaltenen Gebäuden bei Slovenske Konjice, und ein Detailbeispiel der Schloss-

kellereien, die das »Fundament« ehemals mächtiger Feudalwirtschaften darstellten. Viele unter ihnen sind bis heute erhalten geblieben und eignen sich bestens für die modernen Formen des Schlosslebens, vor allem im Kontext mit dem heutigen Kulturtourismus.

S U M M A R Y

Comprehensive and integrated investigation of castles, manors, mansions and adjacent farm buildings according to modern reception and perception of cultural heritage

Castles have for decades been a specific research area, especially within the framework of art history, history, architecture, and also landscape architecture, which primarily focuses on castle parks and other phenomena of designed nature. The culture of castles was far less explored by Slovenian ethnology and folklore studies which paid more attention to this problem from the perspective of intangible heritage or spiritual culture. Their interest was primarily in folk narrative and folk literature, i.e. narratives, poems and proverbs mainly showing castles from the perspective of folk culture. Ethnologists only began to show a significantly greater interest in comprehensive investigation of castles during the course of the last four decades, having directed the focus of their attention onto the walks of life of all economic and social groups, hence also inhabitants of castles, manors and mansions.

Then the theme of castles was once again pushed to the margins of ethnological interest until the beginning of the new millennium when ethnologist Janez Bogataj began to take part in various castle events. He drew up a series of menus for castle banquets, scripts for events at Ljubljana Castle (e.g. protocol for castle pipers), a layout and arrangement of collections for Sevnica (Lichtenwald) Castle, and in 2010 he participated in a project group with the National Museum, Slovenian Ethnographic Museum and Technical Museum of Slovenia designing and setting up a museum collection at Bogenšperk (Wagensberg) Castle. In the newspaper *Slovenske Novice* Bogataj published a weekly feuilleton under the umbrella title *Okusiti Slovenijo* [To taste Slovenia] and issued, among

others, an article titled *V gradovih po kmečko* [The rural side of castles]. Save a few exceptions, this has to date more or less completed the selection of ethnological contacts with castles.

The aforementioned exceptions also include research efforts made by the author of this article, who addressed the problem of castles on the invitation to take part in an interdisciplinary research on Tuštanj (Tuffstein) Castle, within the framework of which he investigated the economic activities and adjacent farm buildings of the said castle. Later he accepted the invitation of the editor of *Kronika* to participate in the attention-grabbing debate titled »Razumeti grad – vloga in pomen gradov na Slovenskem« [Understanding castles – the role and significance of castles in Slovenian history], in which he attempted to highlight the significance of comprehensive and integrated investigation of castle settlement units, together with all their adjacent buildings and facilities, which is a well-established practice in some foreign academic environments. In this article, the author aims to develop a methodological perspective in light of integrated investigation of castles in all their forms of appearance, in time and place, both according to the horizontal and vertical principle. According to the horizontal principle, castles, manors and mansions, as well as their adjacent buildings should be examined in light of the overall settlement pattern, beginning at its core (castle) and extending to all the farm buildings, walls, fences, parks, ponds, pathways and roads to plots of land and separate economic units – meierhofs. According to the vertical principle, castles, manors and mansions, and their adjacent buildings should be subject to integrated research as individual facilities, i.e. cellars, ground-floors, floors, attics, roof trusses, roofs, chimneys, including all other roofing and housing equipment, since these facilities were usually the vehicles of introducing technological and technical novelties.

The author also alerts to the significance of comprehensive investigation of castles, especially in terms of interdisciplinarity, which has not always been prioritised in the practice of exploring cultural heritage. The effect of reception and perception, too, has been given much attention of the author, who deems it extremely important how Slovenian heritage is received, acknowledged, evaluated, restored and re-integrated into our lives, often in quite a different form than its original state. For this reason, the author considers restoration to be one of the most responsible conservation tasks.

The article lists five examples of monument protection practices in connection with various castle settlement elements – the farm buildings of Tuštanj Castle, the farm building of Križ (Kreuz) Mansion near Komenda, the former castle mill and sawmill of Kozje (Drachenburg) Castle, the hayrack

and adjacent farm buildings of the mansion at Hotemež (Hotemesch), Golič (Golitsch) mansion near Slovenske Konjice with the preserved adjacent buildings – and an excerpt from the presentation of castle cellars that formed the »foundations« of once

magnificent feudal estates. Many of them have been preserved to date and are perfectly suitable for leading modern forms of castle life, especially in the context of contemporary cultural tourism.